

Univerzita Karlova

Filozofická fakulta

Katedra jihoslovanských a balkanistických studií

Diplomová práce

Bc. Markéta Chlebovská

**Budování jugoslávské identity za pomoci výstavby modernistických
pomníků**

Creating Yugoslav identity with the help of construction modernist monuments

Poděkování

Děkuji vedoucímu mé diplomové práce PhDr. Ondřeji Žilovi, Ph.D. za rady a věcné připomínky. Děkuji také PhDr. Veronice Stašové za cenné rady a pravopisné i stylistické korektury. Rovněž děkuji svým rodičům a přátelům za všestrannou podporu.

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem diplomovou práci vypracovala samostatně, že jsem řádně citovala všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze, dne 2. května 2021

Bc. Markéta Chlebovská

Abstrakt

Tato diplomová práce se zabývá tématem budování kolektivní identity obyvatel socialistické Jugoslávie v kontextu výstavby pomníků odkazujících ke druhé světové válce. Nastiňuje vztah pomníků a politiky paměti státu, přičemž klíčové je období modernistické memoriální výstavby v šedesátých a sedmdesátých letech. Tehdy se pomníky staly součástí ideologického programu, který usiloval o vytvoření oficiální interpretace událostí války s cílem získat kontrolu nad společností.

Do práce je zahrnut historický kontext popisující vývoj ve výstavbě pomníků od konce druhé světové války až do rozpadu Jugoslávie. Zohledňují se rovněž otázky, nakolik byly pomníky propojeny s turismem, trávením volného času a se spiritualitou a také jakou úlohu hrála veteránská organizace S(U)BNOR. Část práce je věnována místům, která nerezonovala s oficiálním narativem. Vše výše zmíněné je pak demonstrováno na konkrétních příkladech v Srbsku: Kragujevac, Niš, Kruševac, Kosmaj a Kadinjača.

Klíčová slova

Architektura, pomníky, druhá světová válka, národní identita, Srbsko, socialistická Jugoslávie, politika paměti, modernismus

Abstract

This master's thesis examines the shaping of the collective Yugoslavian identity after World War II, utilizing the construction of post-war socialist monuments. The thesis outlines the relationship between monuments and memory politics of the state, focusing on the critical period of modernist memorial construction in the 1960s and 70s. At that time, the monuments were part of an ideological program that sought to create an official interpretation of war events to gain control over society.

The thesis includes the historical context, which describes the development in the construction of monuments from the end of World War II to the disintegration of Yugoslavia. It examines the extent to which the monuments were linked to tourism, leisure, and spirituality, as well as the role of the veteran organization S(U)BNOR. Part of the research is devoted to places that did not resonate with the official narrative. All of the above is then demonstrated on specific examples in Serbia: Kragujevac, Niš, Kruševac, Kosmaj and Kadinjača.

Keywords

Architecture, monuments, World War II, national identity, Serbia, socialist Yugoslavia, memory politics, modernism

OBSAH

1.	Úvod.....	8
2.	Paměť, identita a pomníky	11
2.1	Kánon paměti	11
2.2	Politika paměti	11
2.3	Kolektivní paměť	12
2.4	Kolektivní identita.....	12
2.5	Pomníky a paměť	13
3.	Období let 1945–1961.....	14
3.1	Historický exkurz – Jugoslávie od roku 1945 do roku 1948.....	14
3.2	Výstavba pomníků na území Jugoslávie po skončení války	14
3.2.1	Socialistický realismus.....	16
3.2.2	Sovětizace jugoslávského umění.....	16
3.2.3	Pomníky rudoarmějcům v Jugoslávii.....	17
3.2.4	Pomník na Batině	18
3.3	Historický exkurz – roztržka se Sovětským Svazem a Jugoslávie v padesátých letech	19
3.4	Výstavba pomníků v letech 1948–1961	21
3.4.1	Pozvolný příklon k socialistickému modernismu	22
3.4.2	Pomník na kopci Iriški Venac	24
3.4.3	Pomník na židovském hřbitově.....	24
3.4.4	Memoriální komplex Kampor a Begunje.....	25
4.	Socialistický modernismus a Jugoslávie od šedesátých let.....	27
4.1	Historický exkurz – Jugoslávie od počátku 60. let do smrti Tita.....	27
4.2	Výstavba pomníků v letech 1961–1980.....	27
4.2.1	Socialistický modernismus – charakteristika	29
4.3	Historický exkurz – Jugoslávie od roku 1980 do rozpadu Jugoslávie	31
4.4	Výstavba pomníků po Titově smrti.....	32
5.	S(U)BNOR, spiritualita a volný čas.....	33
5.1	S(U)BNOR a jeho role ve vytváření jugoslávské kolektivní identity	33
5.1.1	Odbor pro označování a úpravu historických míst z národněosvobozené války.....	33
5.1.2	Cíle S(U)BNOR	34
5.1.3	Výsledky čtvrtého a pátého kongresu SUBNOR	34
5.2	Pomníky a trávení volného času	36
5.3	Pomníky jako symbol jugoslávské spirituality.....	37
6.	Místa vně jugoslávského narativu o národněosvobozené válce	40
6.1	Jasenovac	41
6.1.1	Donja Gradina	42
6.2	Jajinci	44

6.3	Sajmište.....	45
7.	Případové studie: Bubanj, Kragujevački Oktobar/Šumarice, Slobodište, Kosmaj, Kadinjača	50
7.1	Niš – pomník Bubanj	50
7.1.1	Vývoj přístupu od konce války do padesátých let.....	50
7.1.2	Modernistický pomník na Bubanji – plánování a výstavba	51
7.1.3	Popis pomníku.....	52
7.1.4	Popularizace prostoru a jeho využívání	53
7.2	Memoriální park „Kragujevački Oktobar“ – Šumarice.....	54
7.2.1	Vývoj přístupu k událostem	55
7.2.2	Plánování a výstavba.....	56
7.2.3	Popis parku.....	58
7.2.4	Popularizace prostoru a jeho využívání	61
7.3	Kruševac – spomen park Slobodište	63
7.3.1	Plánování a výstavba.....	63
7.3.2	Popis parku.....	64
7.4	Kosmaj	68
7.4.1	Plánování a výstavba.....	69
7.4.2	Popis pomníku.....	70
7.4.3	Popularizace prostoru a jeho využívání	70
7.5	Kadinjača	71
7.5.1	Pomník z roku 1952	71
7.5.2	Druhý pomník na Kadinjače – plánování a výstavba.....	72
7.5.3	Popis komplexu.....	74
7.5.4	Popularizace prostoru a jeho využívání	75
7.6	Případové studie: shrnutí.....	76
8.	Závěr	77
	BIBLIOGRAFIE.....	80
	Primární prameny.....	80
	Sekundární prameny	81
	Seznam obrázků.....	88
	Obrazová příloha.....	89
	Obrazová příloha – bibliografie	101

SEZNAM POUŽITÝCH ZKRATEK

AVNOJ – Antifašističko veće narodnog oslobodjenja Jugoslavije – Antifašistická rada národního osvobození Jugoslávie

FNRJ – Federativna Narodna Republika Jugoslavija, v češtině se užívá také zkratka FLRJ – Federativní lidová republika Jugoslávie

GAMP – Grupa arhitekata modernog pokreta – Skupina architektů moderního proudu

JNA – Jugoslovenska narodna armija – Jugoslávská lidová armáda

KPJ – Komunistička partija Jugoslavije – Komunistická strana Jugoslávie

NDH – Nezavisna država Hrvatska – Nezávislý stát Chorvatsko

NOB – Narodnooslobodilačka borba – Národněosvobozenecký boj

NOR – Narodnooslobodilački rat – Národněosvobozenecká válka

ORA – Omladinske radne akcije – Mládežnické pracovní brigády

SBNOR – Savez boraca narodno oslobodilačkog rata – Svaz veteránů národněosvobozenecké války

SFRJ – Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija – Socialistická federativní republika Jugoslávie

SIV – Savezno izvršno veće – Svazová výkonná rada

SKJ – Savez komunista Jugoslavije – Svaz komunistů Jugoslávie

SR (Srbsko) – Socijalistička republika (Srbija) – Socialistická republika (Srbsko)

SSRNJ – Socijalistički savez radnog naroda Jugoslavije – Socialistický svaz pracujících Jugoslávie

SUBNOR – Savez udruženja boraca narodnooslobodilačkog rata – Svaz spolků veteránů národněosvobozenecké války

1. Úvod

Diplomová práce se zabývá tématem výstavby pomníků v socialistické Jugoslávii¹ a jejím vlivem na budování kolektivní identity. Na pomníky, památníky a jiné objekty ve veřejném prostoru totiž nelze nahlížet jen z vizuálního hlediska, protože vždy odrážejí určité politické názory a politickou situaci a reflektují aktuální výklad dějin i současnosti. Pomníky věnované národněosvobozenckému boji, antifašistickému odboji a revoluci, vznikající v Jugoslávii od konce druhé světové války do osmdesátých let, nejsou výjimkou. Je třeba je vnímat jako nástroj politiky paměti a jako prostředek, kterým je společná paměť komunikována.

Připomínání obětí z období druhé světové války, které bylo zprvu spontánní aktivitou jednotlivců, bylo postupně stále více proměňováno v činnost řízenou státem. O předávání odkazu, interpretaci paměti a revolučních tradic důsledně pečovaly různé organizace na úrovni lokální, republikové i federální. Stát se snažil soustavným vyzdvihováním témat NOB,² partyzánů a revoluce v Jugoslávii formovat kolektivní paměť a upevnit v ní představu vlastními silami vydobyté svobody a teritoriální integrity.

Kolektivní a individuální paměť se často odlišují. Stát, respektive jeho stávající politická reprezentace vybírá, co je vhodné si pamatovat a předávat dál. Tím vytváří kánon paměti³ sloužící k interpretaci dějin. V socialistické Jugoslávii se tento kánon zakládal na kultu morálně čistého partyzánského boje, ideji socialistické revoluce a hesle o *bratrství a jednotě*, které nebylo povoleno zpochybňovat. Právě skrze pomníky se vedení pokoušelo vytvořit prostor, ve kterém se osobní paměť propojí s oficiálním narativem. Důležitou součástí kánonu paměti byla i kultura zapomnění.⁴ Oficiální politika paměti se snažila vymazat vědomí, že druhá světová válka byla také konfliktem občanským, s válečnými zločiny i na partyzánské straně.⁵

V teoretické části práce jsou definovány základní pojmy a poté je zdokumentován historický vývoj budování pomníků na území Jugoslávie, se zaměřením na SR Srbsko.⁶ Nejprve je nastíněn proces výstavby pomníků, které odrážely bratrské vztahy se Sovětským svazem

¹ Práce se zabývá obdobím existence socialistické Jugoslávie, tedy státu existujícího od roku 1945 jako Federativní lidová republika Jugoslávie, roku 1963 přejmenovaná na Socialistická federativní republika Jugoslávie, která trvala do roku 1991.

² NOB nebo NOR – národněosvobozencký boj nebo národněosvobozencká válka (Narodnooslobodilačka borba nebo Narodnooslobodilački rat). Jednalo se o ozbrojený konflikt jugoslávských národů vedených Komunistickou stranou Jugoslávie za osvobození od fašistické okupace během druhé světové války.

³ Pojem kánon paměti, tedy aktivně se šířící paměť, která udržuje minulost přítomnou v současnosti, je vysvětlen v následující kapitole. Dle KARGE, Heike. *Sećanje u kamenu - okamenjeno sećanje?*, s. 246.

⁴ LUKOVAC, Mia M. Uloga komemorativnih spomen-obeležja u konstrukciji kolektivnog pamćenja i društvenog identiteta., s. 207.

⁵ KARGE, Heike. *Sećanje u kamenu - okamenjeno sećanje?*, s. 12.

⁶ SR Srbsko – Socialistická republika Srbsko (Socijalistička republika Srbija). Od roku 1946 Srbsko existovalo pod názvem Lidová republika Srbsko, od roku 1963 do roku 1990 jako Socialistická republika Srbsko.

bezprostředně po skončení války. Tyto pomníky byly věnovány Rudé armádě a kopírovaly styl sovětského socialistického realismu. Další kapitola se zabývá obdobím po roztržce se Sovětským svazem, během něž po celém území Jugoslávie vznikaly tisíce pomníků a pamětních desek uctívajících lokální hrdiny a události. Poté práce pojednává o době, kdy vznikaly velké memoriální komplexy a pomníky ve stylu socialistického modernismu. Krátce je pak shrnuta výstavba pomníků v osmdesátých letech, kdy již nebyly zadávány velké státní zakázky.

Těžiště práce se zaměřuje na socialistický modernismus v šedesátých a sedmdesátých letech a jeho roli v budování kolektivní identity. Zvláštní pozornost je věnována organizaci SUBNOR,⁷ která stála za výstavbou většiny pomníků. Její členové také iniciovali změnu přístupu k politice paměti na NOB a revoluci v šedesátých letech. Jejich zásluhou pomníky a memoriální parky získávaly stále důležitější místo ve společnosti. Stávaly se součástí turismu a trávení volného času a zastupovaly spiritualitu v životě sekulární socialistické společnosti.

Část práce popisuje i místa, která neodpovídala oficiálnímu jugoslávskému narativu. Kvůli událostem, jež se tam odehrály, buď nebyla nikdy označena, nebo byla označena neadekvátně či se značným zpožděním. I tento způsob zacházení s historií byl součástí socialistické politiky paměti, a proto v kontextu budování jugoslávské identity nesmí být v práci opomenut.

Nakonec je v práci rozebráno pět případových studií pomníků a memoriálních parků v Srbsku (Šumarice v Kragujevac, Slobodište v Kruševaci, Kosmaj, Kadinjača u Užice a Bubanj v Niši). Na nich je konkrétně dokumentováno, jakou roli hrály v budování kolektivní paměti a identity v Jugoslávii. Tyto příklady jsme vybrali, protože jsou charakteristické pro období socialistického modernismu, zahrnují jeden z prvních modernistických komplexů (Bubanj), ale také jeden z posledních (Kadinjača). Projekty popsané v této práci byly turistickým cílem, v rámci komplexů se nacházely restaurace, muzea a amfiteátry a pořádaly se tam kulturní i výroční ceremoniály a k jejich popularizaci docházelo i skrze natáčení válečných filmů.

Většina studií, které se zabývají tematikou socialistických modernistických pomníků, uvádí příklady z Bosny a Hercegoviny nebo Chorvatska. Nejčastěji se věnují monumentům Kozara, Petrova Gora, Mostar, Jasenovac a Sutjeska.⁸ Zkoumají-li srbské území, zaměřují se

⁷ SUBNOR – Svaz spolků veteránů národněosvobozené války (Savez udruženja boraca narodnooslobodilačkog rata). Největší organizace veteránů druhé světové války v Jugoslávii. Více viz kapitola věnovaná této organizaci.

⁸ Pomník na Kozare např. viz: GAMULIN, Grgo: *Spomenik na Kozari*. BRENNER, Manuela: *The Construction, de-and reconstruction of history and memory: local memory practices of the memorial complex at Mrakovica, Bosnia and Hercegovina*.

především na díla slavného architekta Bogdana Bogdanoviće. Právě proto je v práci uveden pouze jeden Bogdanovićův komplex a pozornost je soustředěna i na ostatní místa, která byla v době vzniku důležitá pro budování jugoslávské identity. Dalším důvodem, proč byly vybrány pouze pomníky ze Srbska, je určitá kontinuita ve využívání těchto prostorů pro trávení volného času i v současnosti.

Pomník Petrova Gora např. viz: DENEGERI, Ješa: *Skulpturno i arhitektonsko u organskom jedinstvu*. ZATEZALO, Djuro: *Petrova Gora*.

Pomník Mostar např. viz: BARIŠIĆ, Marko: *Mostarska Hurqualya (Ne) Zaboravljeni grad*. BARIŠIĆ, Marko: *Unruly monument, Subverting the Topography of the Partisan Memorial Cemetery in Mostar*. ILIĆ, Kristina: *Cultures of memory, landscapes of forgetting: The case study of the partisan memorial cemetery in Mostar*.

Pomník Jasenovac např. viz: LU, Siqiao: *Contested Remembrance: the Jasenovac Memorial Ground*. SUBOTIĆ, Jelena: *Foreign Policy and Physical Sites of Memory: Competing Foreign Policies at the Jasenovac Memorial Site*.

Pomník Tjentište – Sutjeska např. viz: RADENVIĆ, Dragan: *Sutjeska*.

2. Paměť, identita a pomníky

2.1 Kánon paměti

První ze základních pojmů, které chceme nejprve vymežit, je kánon paměti. Ten Aleida Assmann definuje jako aktivní složku paměti, která udržuje minulost v přítomnosti.⁹ Jedná se o aktivní práci, která působí na paměť společnosti a definuje a podporuje kulturní identitu skupiny. Kánon paměti je velmi selektivní a zakládá se na principu vyloučení.¹⁰ Kanonizace je přísný proces výběru, na němž se podstatně podílí „mocenské konstelace dané doby“.¹¹ Kánon „obsahuje to, co je danou společností vědomě vybráno, udržováno, připomínáno a rozšiřováno jako hodné vědění,“¹² a tím zajišťuje určitým událostem či lidem trvalé místo v kulturní paměti společnosti. Vše, co je součástí kánonu, je „aktivně připomínáno příslušnými aktivitami (při vykonávání významných rituálů, v rámci příslušných svátků, při putování na daná místa, v rámci výstav a při divadelních či jiných představeních, v rámci školní výuky atd.).“¹³ Kánon paměti je základním kamenem dané společnosti.

2.2 Politika paměti

Dalším důležitým pojmem je politika paměti. Za ni lze označit „politiku kontroly nějaké komunity realizovanou nastolením specifické interpretace minulosti.“¹⁴ Politika kolektivní paměti se vysvětluje jako „úsilí o interpretaci a reinterpetaci minulosti (a jejich šíření), jež má sloužit jako zdroj poučení pro podobné situace v budoucnosti.“¹⁵

Jinak se vyjadřuje Pfeiferová, která politiku paměti charakterizuje jako „jakákoliv vyprávění, diskursy, interpretace minulosti tvořené mocenskou institucí.“¹⁶ V současnosti je popisována jako „důsledek specifického vývoje, jenž vedl k určité organizaci státu s jistým vztahem ke kontrole symbolických systémů.“¹⁷ Stát pomocí kontroly národních symbolů vytváří národní identitu a národní diskurz. „Hlavní technikou v tomto procesu bylo šíření jedné specifické interpretace minulosti, případně ‚tvoření‘ tradic. Národní stát vybírá anebo píše učebnice (a tím vybírá specifickou interpretaci dějin), určuje podobu symbolické kultury (sochy, jména ulic, vyznamenání, povinná literatura atd.), rozhoduje o tom, kdo je v očích

⁹ ASSMANN, Aleida. *Canon and Archive*, s. 100.

¹⁰ Tamtéž, s. 106.

¹¹ ASSMANN, Aleida. In KUBIŠOVÁ, Zuzana. *Kolektivní paměť a národní identita.*, s. 87.

¹² Tamtéž.

¹³ Tamtéž.

¹⁴ MASŁOWSKI, Nicolas. *Politika paměti jako nástroj manipulace a morálky*, s. 70.

¹⁵ Tamtéž.

¹⁶ PFEIFEROVÁ, Štěpánka. In MASŁOWSKI, Nicolas. *Politika paměti jako nástroj manipulace a morálky*, s. 71.

¹⁷ MASŁOWSKI, Nicolas. *Politika paměti jako nástroj manipulace a morálky*, s. 71.

národního státu „velkým člověkem“, a kdo není.“¹⁸ Politika paměti tedy funguje jako jakási kontrola státu nad interpretací dějin, kultury a tradic, která má za cíl homogenizaci společnosti.

2.3 Kolektivní paměť

Kolektivní paměť je specifické vnímání minulosti vznikající všude, kde existuje nějaká skupina lidí fungující spolu jako jeden celek. Vztah k historii si člověk nevytváří jen na základě vlastních zkušeností, ale také v rámci celé společnosti. Jednotlivec vnímá minulost v sounáležitosti s lidmi, nebo naopak v konfliktu s nimi. Společná paměť skupiny se odlišuje od individuální paměti. Ta je přirozeným biologickým jevem, zatímco skupiny si „svoji paměť samy vytvářejí a konstruují prostřednictvím symbolů, textů, vyprávění, rituálů, obřadů, konkrétních míst a památníků“.¹⁹ Paměť, kterou si skupina sama vytváří, se pak stává základem pro vytvoření kolektivní identity.

Pro kolektivní paměť je klíčový pojem „dynamika vzpomínání a zapomínání“.²⁰ Podle Aleidy Assmann může být zapomínání aktivní nebo pasivní.²¹ Aktivní zapomínání znamená cílené a řízené ničení částí historie pomocí tabu, zamlčování a cenzury, případně označování některých vzpomínek za bezcenné.²² Pasivní zapomínání se pak projevuje nedostatečnou péčí a chybějícím přirozeným zájmem.

Kolektivní paměť je neustále se vyvíjející a měnící se proces, závislý na aktuální interpretaci současnosti v daném společenství. Podle Kubišové se přímo na půdě kolektivní paměti projevují sociální a politické konflikty, často z ní i pramení.²³ Různé skupiny si totiž vytvořily jinou kolektivní paměť, která často tytéž události interpretuje rozdílně či zcela opačně. Jednou skupinou cíleně potlačovaná minulost se stává základem paměti druhé skupiny.

2.4 Kolektivní identita

Kolektivní identita je součástí kolektivní paměti. Zakládá se na „vědomí toho, co se stalo v minulosti, a interpretaci minulých událostí, které jsou klíčové pro vědomí sebe sama, pro představu o vlastní existenci, o vlastní identitě.“²⁴ Kolektivní identita nikdy neexistuje sama o sobě, vždy se vztahuje k jiným identitám nebo se vůči nim vymezuje. Kolektivní identita „se opírá o účast na společném vědění a společné paměti, která se formuluje promlouváním ve

¹⁸ MASŁOWSKI, Nicolas. Politika paměti jako nástroj manipulace a morálky, s. 73.

¹⁹ KUBIŠOVÁ, Zuzana. Kolektivní paměť a národní identita., s. 83.

²⁰ Tamtéž, s. 84.

²¹ ASSMANN, Aleida. *Prostory vzpomínání*.

²² KUBIŠOVÁ, Zuzana. Kolektivní paměť a národní identita., s. 84.

²³ Tamtéž, s. 85.

²⁴ Tamtéž, s. 93.

společném jazyce, anebo obecně užíváním společné soustavy symbolů. Nejde přitom totiž jen o slova, věty a text, ale také o obřady a tance, vzory a ornamenty, kroje a tetování, jídlo a pití, památníky, obrazy, krajiny, ukazatele cesty a mezníky.²⁵ Na vytvoření kolektivní identity na úrovni státu a jejím fungování se podílejí politické tradice, které ovlivňují danou společnost. Kolektivní identita je také definována jako „kontinuální reprodukce a reinterpretace vzorců hodnot, symbolů, paměti, mýtů a tradic, které tvoří specifické národní dědictví, a zároveň jako skutečnost, že se jedinci identifikují s tímto odkazem a s jeho kulturními prvky.“²⁶

2.5 Pomníky a paměť

Pomníky jsou velmi důležitou součástí kolektivní paměti a identity. Jsou jejich materializací a fungují jako metafora pro oficiálně prosazovanou verzi historie v okamžiku, kdy se živá vzpomínka začíná vytrácet. Tato oficiálně šířená verze historie legitimizuje vládnoucí režim. Estetika modernistických pomníků je založena na vytváření a legitimizaci jugoslávské identity. Politická jednota měla v Jugoslávii velký význam. Jako základ pro spojení odlišných kolektivních identit v jednu použili komunisté nadnárodní ideu vítězství ve druhé světové válce a socialistickou revoluci.²⁷ Pojem „národní“ byl nahrazen termínem „lidový“. Pomníky v tomto smyslu hrály klíčovou roli, protože byly „prostoupené ideologií“ více než jiné složky umění. Síť modernistických pomníků v Jugoslávii byla vytvořena, aby „konstruovala, tvarovala, ztělesňovala a pěstovala sdílenou kolektivní jugoslávskou identitu.“²⁸

²⁵ ASSMAN, Jan. In KUBIŠOVÁ, Zuzana. Kolektivní paměť a národní identita., s. 93.

²⁶ SMITH, Anthony. Tamtéž, s. 97.

²⁷ HORVATINČIĆ, Sanja. Formalna heterogenost spomeničke skulpture i strategije sjećanja u socijalističkoj Jugoslaviji., s. 85.

²⁸ JAUKOVIĆ, Marija. To Share or to Keep: The Afterlife of Yugoslavia's Heritage and the Contemporary Heritage Management Practices., s. 85.

3. Období let 1945–1961

3.1 Historický exkurz – Jugoslávie od roku 1945 do roku 1948

V Jugoslávii vypukla druhá světová válka v dubnu 1941 útokem na Bělehrad a další města. Následně byla země rozdělena do několika většinou okupovaných území.²⁹ Komunisté stáli v čele Jugoslávie prakticky od roku 1943, kdy bylo na setkání Antifašistické rady národního osvobození Jugoslávie (AVNOJ – Antifašističko veće narodnog oslobodjenja Jugoslavije) rozhodnuto o zrušení pravomocí exilové vlády. AVNOJ byla prohlášena za nejvyšší mocenský orgán v zemi a byla ustanovena nová vláda. Ve volbách v listopadu 1945 si komunisté udrželi dominantní postavení. Záhy nato potvrdili zrušení monarchie a vyhlásili Federativní lidovou republiku Jugoslávie (v češtině se užívá zkratka FLRJ, v srbštině Federativna Narodna Republika Jugoslavija, tedy FNRJ).

Vývoj politické situace v Jugoslávii věrně kopíroval sovětský model. Jugoslávie sice dle ústavy formálně garantovala demokratické svobody a lidská práva, v praxi se však posilovala diktatura.³⁰ Všechnu moc držela v rukou Komunistická strana Jugoslávie (KPJ – Komunistička partija Jugoslavije) v čele s Josipem Brozem Titom,³¹ Edvardem Kardeljem, Aleksandrem Rankovićem a Milovanem Djilasem. Do roku 1947 byla téměř zlikvidována jakákoliv opozice a neexistovala žádná síla, která by mohla ohrozit moc v rukou komunistů.

Válka Jugoslávii zdevastovala, ukončila mnoho životů, vylidnila tím rozsáhlé oblasti a z velké části zničila průmysl. Proto KPJ zahájila radikální industrializaci. Stát postupně vyvlastnil všechny velké a střední podniky.

Zahraniční politika Jugoslávie byla velmi ambiciózní. Jejím přáním bylo stát po boku Sovětského svazu nad ostatními sovětskými satelity. Silná prosovětská orientace Jugoslávie byla známá na Západě, proto byly vztahy s ním v prvních poválečných letech velmi chladné.

3.2 Výstavba pomníků na území Jugoslávie po skončení války

Ihned po skončení druhé světové války začaly na území Jugoslávie vznikat dva typy pomníků. Na jedné straně je místní komunity ve velkém stavěly svým zemřelým (civilním i vojenským obětem) a na straně druhé se budovaly k uctění padlých sovětských vojáků, případně k oslavě přátelských sovětsko-jugoslávských vztahů.

²⁹ Například Srbsko, Banát, část Kosova okupovali němečtí nacisté, italští fašisté okupovali Dalmácii, pod kontrolou italské armády vznikl Nezávislý stát Chorvatsko (NDH – Nezavisna država Hrvatska), Bulhaři okupovali velkou část Makedonie, část Kosova a část Srbska... Král Petr II. s vládou se usadili v Londýně, kde tedy existovala státoprávní kontinuita Jugoslávie v zahraničí, nicméně se zde nepodařilo zorganizovat armádu.

³⁰ ŠESTÁK, Miroslav, Miroslav TEJCHMAN, Ladislav HLADKÝ, Lubomíra HAVLÍKOVÁ, Ladislav HLADKÝ a Jan PELIKÁN. *Dějiny jihoslovanských zemí*, s. 501.

³¹ Jméno Josip Broz bylo časem doplněno o přezdívkou Tito. V práci bude dále uváděn jen pod tímto názvem.

Po vzoru Sovětského svazu byl v Jugoslávii po válce přijat socialistický realismus jako oficiální styl veškerého umění. Agitprop³² ho prohlásil za jediný přípustný umělecký směr, zatímco modernismus byl oficiálně označený za buržoazní přežitek.

U pomníků lokálních komunit se jednalo především o objekty menších rozměrů, často pouze pamětní desky, menší sochy nebo obelisky. Výstavba byla většinou financována ze zdrojů samotných komunit, dobrovolných sbírek, případně příspěvků místních veteránských organizací. Až 80 % pomníků vybudovaných v prvních deseti letech po válce bylo postaveno víceméně bez kontroly státu a KPJ.³³ Velmi často se o stavbu zasloužili místní kameníci, zedníci a jiní řemeslníci, kteří zakázky dostávali od lokálních spolků veteránů automaticky a bez konkurzů.³⁴ V prvních poválečných letech nelze hovořit o jednotné politice paměti řízené shora, ale spíše o reakci na potřebu zachovat si individuální vzpomínky a vzdát úctu konkrétním zemřelým. Vzhledem k tomu, že šlo o přirozenou potřebu projevení smutku, v symbolice i ve způsobu vyjádření se navazovalo na tradici komunit. Na pomnících se velmi často objevovaly komunistické symboly jako je rudá hvězda, srp a kladivo. Mnohdy se užíval jako stavební materiál červený kámen představující symbol komunismu. Na území SR Srbsko se na mnohých pomnících spojovala symbolika komunismu s pravoslavnými symboly, součástí byly i kříže a v rámci ceremoniálů na výročí byly slouženy u pomníků mše.³⁵

Zpočátku docházelo paralelně s výstavbou nových pomníků i k ničení symbolů královské Jugoslávie, především symbolů dynastie Karadjordjevićů. Byly ovšem ničeny i objekty představující některé starší události a epochy. Například socha bána Jelačice³⁶ v Záhřebu byla po válce nejprve překryta, a později v roce 1947 odstraněna.³⁷ Okolo sochy byl postaven pomník ze dřeva představující ženské figury s atributy chorvatské vesnice a partyzánského odboje. Tento pomník symbolizoval rovnoprávné místo žen v NOB. Navrhl ho Vojin Bakić, jeden z nejvýraznějších chorvatských autorů pomníků v socialistické Jugoslávii, v roce 1945 při prvním kongresu organizace Antifašistická fronta žen Chorvatska (Antifašistički front žena Hrvatske). Po dvou letech však byl nový pomník i s původní sochou odstraněn. Společnost se skrze zakrývání a boření pomníků, symbolizujících starší režimy, seznamovala s novým směřováním Jugoslávie. Původně oslavovaní hrdinové byli odsouváni do pozadí, někdy až k úplnému zapomnění.

³² Agitprop – Odbor komunistické strany Jugoslávie pro propagandu. Jeho cílem bylo organizovat a řídit agitaci a propagandistickou činnost pro politickou mobilizaci občanů.

³³ KIRN, Gal. *Transnationalism in Reverse: From Yugoslav to Post-Yugoslav Memorial Sites.*, s. 316.

³⁴ KARGE, Heike. *Sećanje u kamenu - okamenjeno sećanje?*, s. 73.

³⁵ MANOJLOVIĆ-PINTAR, Olga. „ŠIROKA STRANA MOJA RODNAJA”, s. 140.

³⁶ Josip Jelačić byl chorvatský generál a bán v letech 1848–1859.

³⁷ HORVATINČIĆ, Sanja. *Formalna heterogenost spomeničke skulpture i strategije sjećanja u socijalističkoj Jugoslaviji.*, s. 85.

3.2.1 Socialistický realismus

V královské Jugoslávii byla architektura na poměrně vysoké úrovni. Mnozí architekti se vzdělávali na Západě, především ve Francii, kde se seznámili s modernismem a později jej aplikovali ve své práci doma. Realismus, respektive socialistický realismus, neměl v jugoslávské architektuře a sochařství tradici a neprošel tudíž přirozeným vývojem. Tento umělecký styl přijala Jugoslávie jako hotový a rozvinutý ze Sovětského svazu, a proto byl pro výtvarníky, sochaře a architekty poměrně těžko uchopitelný. Vzhledem k modernistické tradici byl přechod k socialistickému realismu obtížný a nepřirozený.

Socialistický realismus představoval snahu symbolicky a vizuálně prosazovat pozici strany a skrze umění ji upevňovat. Stal se také nástrojem stvrzování bratrského vztahu Sovětského svazu s Jugoslávií. Nejprve dominoval v literatuře, odkud se poté přesunul do vizuálního umění. Oslavoval obyčejného pracujícího člověka, proletariát, vůdce a komunistickou stranu. Pro jeho vágní estetiku v Jugoslávii nebylo zcela zřejmé, jak má socialistický realismus přesně vypadat. Jasná byla pouze potřeba se odlišit od modernismu a západního umění jako takového.

3.2.2 Sovětizace jugoslávského umění

K sovětizaci kultury v období let 1945 až 1948 docházelo v Jugoslávii ve všech uměleckých sférách. V té době vycházela překládová literatura, sovětské časopisy a noviny, byl prezentován sovětský film, divadlo, hudba a architektura. V tomto období úzce spolupracovali jugoslávští umělci a vědci se sovětskými, organizovaly se vzdělávací pobyty v Sovětském svazu a naopak sovětské odborníky hostovali v Jugoslávii. Cílem byla především popularizace Sovětského svazu a seznamování obyvatelstva s novým vládním zřízením, komunistickou politikou a ekonomickými přístupy. Skrze kulturu se komunistické vedení prezentovalo a osvobozovalo se od západní sféry vlivu a od západního umění. Socialistické režimy obecně kladly mnohem větší důraz na umění a jeho kontrolu než demokraticky řízené státy. Pro socialistické vlády bylo snazší zajistit svým obyvatelům kulturu a vzdělání a tím je orientovat žádoucím směrem než zajišťovat některé základní potřeby, jako bydlení či oblečení.³⁸

V období jugoslávsko-sovětského přátelství byl založen Spolek kulturní spolupráce Jugoslávie a Sovětského svazu (Društvo za kulturnu saradnju Jugoslavije i SSSR),³⁹ ve kterém existovala speciální sekce zaměřující se na urbanismus a architekturu. Další mezinárodní organizace zřízená v té době se jmenovala Federální komise pro kulturní vztahy se zahraničím

³⁸ MARKOVIĆ, Predrag J. *Trajnost i promena*, s. 54.

³⁹ DJURIĆ, Iskra. *Memorials without memory*, s. 111.

(Savezna komisija za kulturne veze sa inostranstvom). Obě organizace měly propagovat Jugoslávii v zahraničí a prezentovat na domácí scéně socialistický realismus jako oficiální umělecký styl. Tyto organizace pravidelně pořádaly výstavy, přednášky, vydávaly publikace, vytvářely a rozvíjely pocit bratrství a vzájemnosti se Sovětským svazem. Zvlášť aktivní byl Spolek kulturní spolupráce Jugoslávie a Sovětského svazu. Vydával směrnice, jejichž primárním cílem bylo zajistit výuku ruského jazyka ve školách, a také organizoval velkou propagandistickou výstavu na Kalemegdanu v Bělehradu.⁴⁰

Zmíněné organizace stály za uspořádáním celé řady kulturních akcí, kterými postupně zasvěcovaly obyvatelstvo do nového chodu společnosti. První významnou událostí bylo znovuotevření Národního divadla v Bělehradu. Symbolicky ji doprovázelo uvedení sovětské divadelní hry za přítomnosti Tita i dalších představitelů komunistického vedení. V Bělehradu otevřela první prodejna ruských knih a v Jugoslávii se natáčely filmy sovětské produkce.⁴¹ Sovětizace kultury i celé společnosti se viditelně otiskla i do výstavby pomníků.

3.2.3 Pomníky rudoarmějcům v Jugoslávii

Po konci druhé světové války vznikaly na území Jugoslávie pomníky Rudé armádě, jež zároveň byly i hroby padlých rudoarmějců. Protože se mnohé z nich nacházely na náměstích a jiných významných místech, bylo nutné je po roztržce Jugoslávie se Sovětským svazem v roce 1948 přesunout z privilegovaných lokalit. Začalo docházet k jejich ničení, byl přepisován jejich význam, případně byly přesouvány na okraje měst a upadaly v zapomnění. Přesto je třeba jim věnovat pozornost, protože se jedná o součást procesu utváření jugoslávské identity.

Po osvobození Bělehradu se intenzivně propagovalo pozitivní vykreslení Rudé armády. Zájmem nové vlády bylo vytvořit skrze paradigma o Rudé armádě novou kolektivní paměť a identitu socialistické společnosti. Pomníky rudoarmějcům se budovaly především ve městech a vesnicích, kudy Rudá armáda postupovala. Pohřby rudoarmějců a odhalování pomníků byly vždy významnou událostí. Tyto pomníky stály například v Bělehradu vedle Vukova pomníku, na náměstí Republiky, na náměstí Slavija nebo v Karadjordjeho parku. Podobná pietní místa vznikla i v Novém Sadu, Subotici či Aleksinaci.⁴²

Dne 28. října 1944 se v novinách *Politika* objevila informace o výstavbě pomníku padlým vojákům Rudé armády a zároveň zmínka o slavnostním pohřbu na dnešním náměstí

⁴⁰ MANOJLOVIĆ-PINTAR, Olga. „ŠIROKA STRANA MOJA RODNAJA”, s. 141.

⁴¹ Tamtéž.

⁴² Tamtéž, s. 142.

Republiky v Bělehradu (dnes Trg republike, dříve Pozorišni trg).⁴³ Symboliku bratrského pocitu slovanské vzájemnosti stvrdil rituál, při kterém obyvatelé Bělehradu jako první vhodili hlínu do hrobu. Ač byl pomník menších rozměrů, hrál důležitou roli ve státní rétorice. Většina významnějších státních či městských událostí vrcholila ceremoniálem právě před ním. Pokládání věnců se stalo součástí demonstrace politické síly, která ukazovala na velikost a důležitost nového státního vedení.

Voják Rudé armády byl chápán jako symbol socialistické společnosti. Nové symboly socialismu, vítězství a revoluce ovládly veřejný prostor a marginalizovaly symboly královské Jugoslávie. Význam narativu o sovětském vojáku-osvoboditeli je zřejmý z počtu nově postavených pomníků. V krátkém období od 15. do 30. listopadu 1944 bylo v Bělehradu postaveno 18 velkých a 32 menších pomníků a do 10. prosince bylo v plánu postavit dalších 5 menších pomníků rudoarmějcům.⁴⁴ Ve výkladu událostí často úloha sovětských hrdinů převyšovala význam partyzánů. Problematické jednání rudoarmějců na území osvobozené Jugoslávie bylo zcela přehlíženo a bagatelizováno, zprávy o znásilňování a agresivitě sovětských vojáků se začaly na veřejnost dostávat až po roce 1948.

Ačkoliv byla výstavba pomníků často iniciativou místních komunit, velmi brzy ji vzaly do svých rukou národněosvobozenecké odbory. Vedle toho se konaly nejrůznější vzpomínkové akce, které běžně společně organizovaly spolky veteránů, srbská pravoslavná církev, sovětská armáda, ambasáda Sovětského svazu a Jugoslávská lidová armáda (JNA – Jugoslovenska narodna armija).⁴⁵ Odhalování pomníků bylo velkou událostí a ctí pro místní komunity, protože se zde nezřídka sešlo vedení komunistické strany. Mezi nejvýraznější pomníky Rudé armádě patří ty v Murské Sobotě, Ritopeku, Belým Manastiru a Batině.

Pomníky stavěné rudoarmějcům v Jugoslávii po válce byly menší než v jiných částech Evropy a měly také jiný cíl. V Evropě se jednalo o velkolepou oslavu vítězství nad nacismem, zatímco v Jugoslávii se posilovaly přátelské vztahy dvou národů a jejich komunistických stran.

3.2.4 Pomník na Batině

Batinská bitva byla jedna z posledních při osvobození Jugoslávie. Odehrála se 11. až 23. listopadu 1944. Jednalo se o společný boj Rudé armády a partyzánských jednotek proti Němcům na kopcích poblíž vesnice Batina na břehu Dunaje. V bitvě padlo na 2 000 vojáků.

⁴³ MANOJLOVIĆ-PINTAR, Olga. „ŠIROKA STRANA MOJA RODNAJA”, s. 135.

⁴⁴ Tamtéž, s. 137.

⁴⁵ Tamtéž, s. 140.

Batinský pomník navrhl Antun Augustinčić, významný předválečný sochař, který si svou pozici udržel i po válce. Důležitým faktorem pro jeho poválečnou kariéru bylo blízké osobní přátelství s Titem. Jako významný sochař strávil nějaký čas v Sovětském svazu, kde se seznamoval se socialistickým realismem. Pomník na Batině nejprve navrhl ruský architekt Feldman již v roce 1945. Jeho návrh však Augustinčić odmítl a vytvořil vlastní.⁴⁶

Jednalo se o první významné vyjádření komunistické moci v Jugoslávii a nejvýraznější vizuální ztvárnění vztahu Jugoslávie k Sovětskému svazu.⁴⁷ Pomník oslavoval a potvrzoval nového spojence a vymezoval se proti bývalému spojenci: Francii. Stál tak v podstatě v opozici k pomníku Vděčnost Francii (Zahvalnost Francuskoj), postavenému v Bělehradu na Kalemegdanu v roce 1934. Pomník také předesílal, jakým směrem by se pravděpodobně rozvíjela jugoslávská pomníková architektura, pokud by nedošlo k roztržce se Sovětským svazem.

Antun Augustinčić si ke spolupráci přizval na pomoc svého předválečného kolegu Drago Galiće. Společně vytvořili monumentální pomník, složený ze tří částí: mramorový podstavec se sochou vojáků, obelisk s půdorysem pěticípé hvězdy a na jeho vrcholu socha symbolizující vítězství. Je to postava ženy s rozevlátými vlasy a šaty, svírající v jedné ruce hvězdu jako komunistický symbol a ve druhé ruce meč, skloněný, a přesto připravený opět zaútočit, jako symbol nikdy nekončící revoluce. Tato socha byla vytvořena již v roce 1939 jako součást návrhu pomníku krále Aleksandra Karadjordjeviće v Niši, ale použita až zde.

3.3 Historický exkurz – roztržka se Sovětským Svazem a Jugoslávie v padesátých letech

Posun v politickém, a tím pádem i společenském a kulturním směřování Jugoslávie přišel s roztržkou se Sovětským svazem v roce 1948. Země s Titem v čele začala získávat příliš velkou moc a jistou nezávislost, proto se Sovětský svaz pokusil oslabit její pozici. Po neúspěšných snahách o smířlivé řešení byla Jugoslávie exkomunikována z Informbyra. Do června roku 1949 se jejich vztahy ocitly téměř na nule, byly zrušeny ekonomické kontakty, prakticky uzavřeny hranice s Bulharskem, Rumunskem a Albánií a východní blok vypověděl spojenecké smlouvy s Jugoslávií.

Vedení Jugoslávie v čele s Titem postupně začalo Stalina kritizovat a označilo sovětské zřízení za imperialistickou osobní diktaturu, která nemá s marxismem a leninismem nic společného. Následně se vláda zbavovala politiků i občanů, kteří nesouhlasili s tímto postojem.

⁴⁶ KULIĆ, Vladimir. *Land of the In-between*, s. 81-82.

⁴⁷ DJURIĆ, Iskra. *Memorials without memory*, s. 114.

V tomto období docházelo k velkým persekucím a lidé byli bez soudů posíláni do internačních táborů, především na Goli otok.

Po roztržce se Sovětským svazem bylo potřeba se vyrovnat s výkladem narativu o druhé světové válce a o roli partyzánů a rudoarmějců. Objevila se nutnost posunout výklad historie, paměť národa a kolektivní identitu tak, aby se už nezakládaly na hrdinství vojáků Rudé armády. K přepisování výkladu historie došlo velmi záhy.⁴⁸ Některé pomníky rudoarmějcům byly přetvářeny na pomníky padlým partyzánům, jiné (i takového významu jako byla Batina) byly opuštěny a upadly v zapomnění. Hroby padlých sovětských vojáků z různých míst v Bělehradu se přesouvaly na centrální Hřbitov osvoboditelů, otevřený v roce 1954 v nové městské lokaci, postavený ve stylu socialistického realismu. Při slavnostním otevření v rámci oslav deseti let od osvobození Bělehradu byla úloha sovětských vojáků zmíněna jen okrajově.⁴⁹

Jugoslávie po roztržce s východním blokem potřebovala normalizovat vztahy se Západem, protože se ocitla izolována od obou mocenských sfér. Západ brzy pochopil, že je pro něj výhodné Jugoslávii v krizi podpořit v rámci geopolitických zájmů a oslabení východního bloku. Následně však vznikla propast mezi zahraniční a vnitřní politikou, protože Jugoslávie vnitřně pořád fungovala podle stalinského modelu. Propaganda sice přestala být čistě protizápadní, kritika však nevymizela zcela a Jugoslávie si střežila svou suverenitu před oběma bloky.⁵⁰ Tito také nedopustil diskusi o změně zřízení, s čímž se Západ musel smířit.

V roce 1952 došlo ke změně názvu z Komunistické strany Jugoslávie na Svaz komunistů Jugoslávie (SKJ – Savez komunista Jugoslavije). Strana proklamovala určitou demokratizaci, nicméně se jednalo o demokratizaci totalitním způsobem, přičemž vládnoucí skupina měla stále rozhodující moc a pro Tita byl zřízen prezidentský post.

Smrt Stalina v březnu 1953 znamenala mnohé změny pro další vývoj Jugoslávie. Ohrožení z Východu se zmenšilo a změnila se mezinárodní situace. Sovětská vláda se rozhodla normalizovat vztahy s Jugoslávií, nicméně ta se cítila silná, odmítla překotný přechod zpět do východního bloku a naopak očekávala ústupky ze strany Moskvy. Nástup Chruščova přispěl k rozvoji vztahů se Sovětským svazem, počátek roku 1956 lze označit za jejich vrchol. V roce 1958 pak bylo ukončeno pětileté období pokusu o příklon k východnímu bloku. Tento rok lze označit za počátek jugoslávské „houpačkové“ politiky, kdy se střídavě přikláněla k Východu a Západu.

⁴⁸ MANOJLOVIĆ-PINTAR, Olga. „ŠIROKA STRANA MOJA RODNAJA”, s. 143.

⁴⁹ Tamtéž.

⁵⁰ CALIC, Marie-Janine. *A History of Yugoslavia.*, s. 178.

3.4 Výstavba pomníků v letech 1948–1961

Dobu mezi lety 1948 a 1961 lze označit jako druhé výrazné období, které nakonec vedlo k vytvoření fenoménu modernistických pomníků. Došlo k zásadní obsahové změně ve sdělení, které pomníky nesly. Upustilo se od oslavy rudoarmějců a začaly se stavět pomníky především partyzánským hrdinům i civilním obětem druhé světové války. Jugoslávie se snažila prezentovat jako moderní, otevřený a progresivní stát, proto se ve své estetice stylově posouvala a postupně se distancovala od sovětského vzoru. V roce 1948 bylo na 5. kongresu KPJ odsouzeno sovětské umění, ale zároveň však bylo západní umění označeno za dekadentní,⁵¹ i když se později stalo pro režim přijatelnějším.

V padesátých letech vzniklo nejvíce pomníků věnovaných druhé světové válce v jugoslávské historii. Dle oficiálních záznamů bylo do roku 1961 postaveno 14 402 pomníků, hrobů a pamětních desek, to znamená postavení tří objektů každý den po dobu šestnácti let. 4 035 objektů se nacházelo ve Slovinsku, 3 574 v Bosně a Hercegovině, 2 940 v Chorvatsku, 2 866 v Srbsku, 712 v Černé Hoře a 275 v Makedonii.⁵² Čísla však spíše odpovídají stupni rozvoje republikových organizací Sdružení veteránů, než skutečným počtům postavených pomníků v jednotlivých republikách.⁵³ 3 500 pomníků stálo na místech, kde se odehrály důležité události NOB nebo se na nich nacházely důležité objekty, např. nemocnice, továrny na zbraně apod. 9 000 pomníků tvoří hřbitovy, obelisky, pamětní desky. 802 je pak míst, která připomínají zločiny okupace.⁵⁴ Většina pomníků neměla příliš vysokou estetickou hodnotu, často byly postaveny v duchu socialistického realismu.

Vzniklo ale také několik významných pomníků, které určily další vývoj ve vizuálním zpracování i v prezentaci socialistické ideologie, např. kopec Iriški Venac u Nového Sadu, židovský hřbitov v Bělehradu, Kapor v Chorvatsku a Begunje ve Slovinsku. Tyto objekty zcela zřejmě vykazovaly modernistické prvky a skrze výtvarné vyjádření prezentovaly vztah se Sovětským svazem i se Západem.

Za většinou výstavby stála veteránská organizace SBNOR,⁵⁵ která také na různá výročí a svátky pořádala komemorativní ceremoniály. Ty byly spojené s průvody, pokládáním věnců a proslovy místních (někdy i státních) funkcionářů. Na tyto ceremoniály se často scházely

⁵¹ MARKOVIĆ, Predrag J. *Trajnost i promena*, s. 54.

⁵² BERGHOLTZ, Max. *Medju rodoljubima, kupusom, svinjama i varvarima: spomenici i grobovi NOR-a 1947-1965. godine*, s. 79.

⁵³ HORVATINČIĆ, Sanja. *Spomenici iz razdoblja socijalizma u Hrvatskoj*, s. 32.

⁵⁴ KARGE, Heike. *Sećanje u kamenu - okamenjeno sećanje?*, s. 69.

⁵⁵ SBNOR – Svaz veteránů národněosvobozené války (Savez boraca narodno oslobodilačkog rata). Založen roku 1947. V roce 1961 byla organizace přejmenována na SUBNOR – Svaz spolků veteránů národněosvobozené války (Savez udruženja boraca narodnooslobodilačkog rata). Více viz kapitola věnovaná této organizaci.

velmi početné skupiny lidí, občas až v řádech tisíců. Svá specifická místa v průvodech měly rodiny pozůstalých, přeživší veteráni a funkcionáři. V čele obvykle kráčely děti, často pionýři, kteří během těchto akcí zpívali písně a recitovali básně. Pomníky poté navštěvovaly místní školy a další skupiny, především na Den veteránů (Dan borca) nebo Den povstání (Dan ustanka). Ten se slavil vždy na výročí povstání dané republiky, což umožňovalo navštěvovat oslavy napříč republikami.

Jak konstatuje Bergholtz, pomníky se sice stavěly v obrovském množství, péče o ně už ale byla horší. Nežádala se stávalo, že po oficiálním odhalení a pokládání věnců ihned upadaly v zapomnění. Pokud jim vůbec byla věnována péče, tak pouze při blízkém se výročí.⁵⁶ Veřejnost, laická i odborná, na tuto situaci často reagovala negativními komentáři kritizujícími kvantitu na úkor kvality.⁵⁷ Existovaly ale i komunity s diametrálně odlišným přístupem,⁵⁸ jež o pomníky pečovaly, čistily je a pravidelně přinášely čerstvé květiny. V tomto případě byl naplněn záměr vložit budování žádoucího narativu o druhé světové válce do rukou lidu.

V padesátých letech bylo vyjadřování specifické role NOB pomocí pomníků poněkud problematické, obzvláště pak v SR Srbsko. Druhá světová válka nebyla vnímaná jako přelomová, proto často nevznikaly nové pomníky, ale doplňovaly se ty již existující. V SR Srbsko se nacházelo 48 pomníků, které zároveň odkazovaly na Balkánské války, první i druhou světovou válku a 22 pomníků věnovaných současně kosovským hrdinům i obětem obou světových válek.⁵⁹ Objevovala se kritika ze strany SBNOR, že pomníky vznikající v SR Srbsko se vizuálně neodlišují od pomníků první světové války, a je tak možné je na první pohled zaměnit.

3.4.1 Pozvolný příklon k socialistickému modernismu

V roce 1950 proběhl v Dubrovniku sjezd architektů a urbanistů Jugoslávie.⁶⁰ Ti zde v teoretické rovině potvrdili odklon od socialistického realismu a došli ke shodě, že je třeba vytvořit specifický styl, který by se odlišoval od ostatních socialistických zemí.⁶¹ V praxi se ovšem oficiální stanovisko neprojevovalo ihned a během 50. let se v odmítnutém stylu nadále stavělo.

⁵⁶ BERGHOLTZ, Max. *Medju rodoljubima, kupusom, svinjama i varvarima: spomenici i grobovi NOR-a 1947-1965. godine*, s. 95.

⁵⁷ DJURIĆ, Iskra. *Memorials without memory*, s. 124.

⁵⁸ BERGHOLTZ, Max. *Medju rodoljubima, kupusom, svinjama i varvarima: spomenici i grobovi NOR-a 1947-1965. godine*, s. 82.

⁵⁹ KARGE, Heike. *Sećanje u kamenu - okamenjeno sećanje?*, s. 75.

⁶⁰ DJURIĆ, Iskra. *Memorials without memory*, s. 120.

⁶¹ Tamtéž, s. 121.

V témže roce naznačilo postupné loučení se sovětským socialistickým realismem ještě několik událostí. V národním muzeu v Bělehradu proběhla výstava moderního francouzského umění, kde byla představena díla Van Gogha, Picassa a dalších umělců do té doby označovaných za dekadentní.⁶² Z dekadentnosti byl dříve obviňován také protagonista další výstavy Mića Popović.

Oficiální a definitivní odmítnutí socialistického realismu bylo stvrzeno v roce 1952 na Kongresu jugoslávských spisovatelů v Lublani. Jeden z jeho významných účastníků, Miroslav Krleža, ve svém projevu označil sovětské umění za nekvalitní, a naopak francouzské moderní umění za to pravé revoluční.⁶³

Posun směrem k modernismu byl pro velkou část architektů a sochařů přirozený, před válkou se již věnovali práci právě v tomto stylu, případně ho studovali na zahraničních univerzitách. Socialistický modernismus navázal na vývoj přerušovaný válkou a krátkým obdobím socialistického realismu. Sloužil jako vzkaz pro celý svět o jugoslávské progresivitě a nezávislosti. V memoriální architektuře se autoři posouvali směrem ke geometrickým tvarům. Stále více prostoru dostávala Skupina architektů moderního proudu (GAMP – Grupa arhitekata modernog pokreta), která navazovala na svou předválečnou práci.

Komunistická strana pochopila, že i jen náznaky přijímání modernismu zanechávají pozitivní dojem na Západě a zároveň jejich začlenění jugoslávskému režimu nijak neubližuje. Příklon k modernismu naopak Jugoslávii přinesl celou řadu výhod. Spojené státy měly svoje fondy na financování rozvoje moderny, a tak mohli američtí umělci hostovat v Jugoslávii a jugoslávští modernističtí umělci dostávali stipendia na studium a práci v zahraničí. Západ obecně rád podporoval studium jugoslávských umělců v zahraničí, protože tím posiloval svůj vliv na úkor Sovětského svazu. V roce 1952 proběhla první mezinárodní putovní výstava díla švýcarského modernistického architekta Le Corbusiera. Nejprve byla uvedena v Bostonu v USA v roce 1948, odkud putovala přes severní a jižní Ameriku do Evropy. Tam byla vystavována kromě Berlína jen v Jugoslávii (v Bělehradu, Skopji, Splitu, Lublani a Záhřebu), kde měla obrovský úspěch.⁶⁴ Jugoslávská architektura se také poměrně často prezentovala na různých mezinárodních soutěžích a bienále. V roce 1959 byla například uspořádána výstava současné jugoslávské architektury v Oslu, Kodani, Stockholmu, Varšavě, Londýně, Glasgow a Liverpoolu a měla velmi pozitivní ohlasy.⁶⁵

⁶² MARKOVIĆ, Predrag J. *Trajnost i promena*, s. 55.

⁶³ KRLEŽA, Miroslav a Milan BOGDANOVIĆ. *Knjiga eseja*.

⁶⁴ STIERLI, Martino. *Networks and crossroads: The architecture of socialist Yugoslavia as a laboratory of globalization in the cold war*, s. 15.

⁶⁵ Tamtéž, s. 19.

3.4.2 Pomník na kopci Iriški Venac

Pomník nacházející se na kopci Iriški Venac v národním parku Fruška Gora poblíž Nového Sadu je nejvýraznějším příkladem posunu historického narativu na počátku padesátých let. Je očividně postaven podle vzoru pomníku batinské bitvy, od nějž přejal jak vizuál, tak i úlohu: stal se místo něj důležitým místem oficiální státní připomínky druhé světové války.

Byl postaven v roce 1952 podle návrhu Sretena Stojanoviće a nese jako pomník Batina základní elementy socialistického realismu: je stejně monumentální a stejně realisticky vyobrazuje postavy vojáků. Pomník stojí na vysokém mramorovém podstavci, v centru se nachází obelisk vysoký 35 metrů a na jeho vrcholu je také socha ženy, znázorňující *Svobodu*, oproti batinskému ztvárnění *Vítězství*. Ve spodní části pomníku se nachází podobný shluk vojáků, avšak zde se nejedná o rudoarmějce, ale o partyzánské bojovníky, rolníky a dělníky, což ukazuje na jejich sepětí v revolučním hnutí a odkazuje na jejich oběti a utrpení.

3.4.3 Pomník na židovském hřbitově

Jeden z pomníků, který předznamenával modernistickou budoucnost Jugoslávie, vznikl na židovském hřbitově v Bělehradu. Jeho autor Bogdan Bogdanović vytvořil specifický umělecký jazyk, který se příliš nezaměřoval na konkrétní události a jejich tíhu. Jeho vyjádření symbolizovala jakousi cestu mezi životem a smrtí a vítězství nad smrtí.⁶⁶

Sefardský židovský hřbitov vznikl roku 1925. Pomník se nalézá v zadní části hřbitova a v příchozích vyvolává silné emoce. Návštěvník kráčí skrze borovicovou alej ke kamenné bráně vedoucí ke kovové menoře. Cesta skrze bránu symbolizuje přechod mezi životem a smrtí. Dvě oddělené části brány mohou evokovat roztažená křídla, ale také desky desatera. Symbol motivu spásy představuje náboženský aspekt jeho pomníku, ale jedná se i o motiv prostupující dalšími Bogdanovićovými jugoslávskými pomníky.

Na tomto místě se poprvé objevil autorův osobitý rukopis a přístup, který se i dál opakoval v jeho díle. Vyvolává dojmy a vzpomínky, není však zcela explicitní, reflektuje komplikovaný vztah historie a paměti a odkazuje spíše k budoucnosti než historii. V samotném zpracování se Bogdanović spoléhal většinou na lokální zdroje a schopnosti běžných dělníků. K vytvoření pomníku použil především materiál z domů zničených ve válce, takže na nich stále byly čitelné původní nápisy a ornamenty.

Problematičnost tohoto pomníku v kontextu vytváření kolektivní identity je však v tom, že pomník stojí za vysokými zdmi. Přestože se jedná o monumentální a přelomové dílo, mohli

⁶⁶ BOGDANOVIĆ, Bogdan a Vladimir KULIĆ. *Bogdanović by Bogdanović*, s. 13.

se s ním seznámit jen lidé, kteří o něj projeví zájem. Pro běžného člověka zůstával skryt, stejně jako příběh jugoslávských Židů.

3.4.4 Memoriální komplex Kampor a Begunje

Slovinský architekt a Plečnikův student, Edvard Ravnikar, vytvořil na počátku padesátých let dva naprosto přelomové memoriální komplexy. Ty ukázaly na budoucí praxi výstavby pomníků v Jugoslávii ještě lépe než Bogdanovičův židovský hřbitov. Modernismus prostupuje jeho práci již v raných padesátých letech. Tyto dva komplexy jsou velmi symbolické, ve své podstatě jednoduché a v poválečné Jugoslávii zcela inovativní. Oba pracují s krajinou, jsou s ní v rovnováze a nenarušují ji, rozprostírají se do prostoru spíše horizontálně než vertikálně,⁶⁷ což je příznačné pro výstavbu od šedesátých let.

Pomník poblíž vesnice Begunje ve Slovinsku v údolí Draga stojí na místě, kde německé gestapo drželo jako rukojmí 1 234 lidí a 161 jich popravilo. Na odhalení pomníku v srpnu roku 1953 byl osobně přítomen i Tito. Ravnikar pracoval s krajinou jemně a citlivě. Malebnou přírodu oddělil od místa tragédie strohou kamennou zdí, postavenou z lokálního materiálu tradičním způsobem, čímž mezi nimi vytvořil přechod. Návštěvník si pak zřetelně uvědomí, že vstupuje na posvátné místo. Za zdmi hřbitova se nachází moderně pojatý komplex tvořený velkým množstvím trojúhelníkových sloupků či podstavců. Ty jsou volně rozesety v prostoru, některé samostatně a jiné blízko sebe. Abstraktním způsobem tak ztvárňují ty, kteří zde byli popraveni, o samotě či ve skupinách. Modernistické zpracování pomníku narušuje několik prvků, které svědčí o tom, že společnost ještě nebyla zcela připravená na nový přístup ve vizuálním zpracování. V komplexu se například nachází realistická socha z bronzu, která představuje jednoho z rukojmích.

Druhý výrazný memoriální komplex vytvořený podle Ravnikarova návrhu je na místě koncentračního tábora Kampor na ostrově Rab. Koncentrační tábor zde fungoval od července 1942 do září 1943 a bylo v něm vězněno okolo 7 000 lidí, z nichž bylo asi 2 700 Židů. V roce 1943 došlo k hromadnému útěku z tábora a Židé, kteří odtud prchli, se přidali k partyzánskému odboji. Komplex byl otevřen při příležitosti výročí deseti let od této události.

Pomník šel ve svém modernistickém zobrazení ještě dál než Begunje. Jedná se o modernistickou interpretaci nekropole, nachází se zde v podstatě všechny prvky klasického města. Je tu brána, ulice, zdi, vše zpracováno velmi jednoduchým a strohým způsobem. Je zde

⁶⁷ VODOPIVEC, Aleš a Rok ŽNIDARŠIČ. *Edvard Ravnikar*, s. 33.

patrný zásadní posun v typologii vytváření pomníků, Ravnikar zcela nově uchopuje prostor a vytváří komplex, kde promenáda propojuje různé elementy, jako je vchod, muzeum a hrobky.

Bogdanovičův monument na židovském hřbitově a dva komplexy Edvarda Ravnikara předznamenávají nový fenomén pomníků. Přestávají být statické, vyžadují pohyb příchozího, který se při návštěvě aktivně stává součástí vyprávěného příběhu, a vyvolávají v něm silné emoce. Tyto tři objekty postavené v padesátých letech znamenaly především vizuální rozchod se socialistickým realismem. I když ještě není vytvořen jednotný narativ, který bude skrze pomníky komunikován od šedesátých let, Edvard Ravnikar a Bogdan Bogdanović položili základ novému způsobu práce s krajinou a ukázali možnosti propojení sochařství s architekturou. Svou abstraktní formou se staly univerzálními útočišti pro vzpomínky pozůstalých, jejichž padlí nemuseli nutně zemřít právě tam. Zůstaly však i místem, kam se z daleka přicházelo na výroční ceremonie, a také se staly cílem výletů.

4. Socialistický modernismus a Jugoslávie od šedesátých let

4.1 Historický exkurz – Jugoslávie od počátku 60. let do smrti Tita

Na konci padesátých a počátku šedesátých let Titova zahraniční politika získala státu značné finanční prostředky, a to jak od Západu, tak z Moskvy. Jugoslávie se snažila vydobýt si své místo ve světě jako jedinečná země se specifickým politickým směřováním a stala se zakladatelem Hnutí nezúčastněných zemí.⁶⁸ V roce 1963 změnila Jugoslávie svůj název na Socialistická federativní republika Jugoslávie (SFRJ – Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija). Ve druhé polovině šedesátých let hospodářský růst začal zpomalovat, zvyšovala se nezaměstnanost a narůstaly ekonomické rozdíly mezi republikami. V roce 1968 došlo v Jugoslávii k celé řadě stávek a občanských nepokojů. V průběhu sedmdesátých let ekonomická situace stagnovala. Tito zemřel 4. května 1980, což v celé Jugoslávii vyvolalo velké truchlení, neboť jeho kult byl stále živý. Jeho pohřeb měl obrovskou mezinárodní prestiž a přijelo na něj mnoho státních představitelů z celého světa.

4.2 Výstavba pomníků v letech 1961–1980

Šedesátá léta byla zlatou érou jugoslávské architektury a rozkvět pokračoval až do Titovy smrti. Pozitivní ekonomický vývoj a nová kulturní i umělecká svoboda vedly k zásadní změně stylu. Také dospívala generace, která nezažila druhou světovou válku a nebyla tudíž emočně a osobně determinována válečnou zkušeností. Ve společnosti došlo k podstatnému posunu ve způsobu, jak přetlumočit válečnou zkušenost této mladé generaci.

V tomto období se pomníky staly skutečným nástrojem a odrazem oficiální jugoslávské politiky paměti.⁶⁹ Jugoslávie vytvořila „specifickou typologii pomníků, která propojovala paměť na druhou světovou válku s příslibem budoucnosti otevřené socialistické revoluci. Namísto formálního řešení utrpení modernistické pomníky podněcovaly publikum k univerzálním gestům usmíření a odporu a podporovaly jejich soustředěnost na postup dopředu.“⁷⁰ Výstavba se posunula směrem k monumentální abstrakci, přičemž pomníky měly vytvářet vizuální a historickou státní identitu.⁷¹

Pomníky vyjadřovaly společné jugoslávské hrdinství, společnou minulost a předávaly zprávu o moderní a lepší budoucnosti. Mnohé z těchto památek alegorizovaly univerzální pojetí

⁶⁸ Hnutí nezúčastněných států je hnutí zemí, které nesouhlasily s bipolárním rozdělením světa. Tito se snažil získat pozici celosvětově uznávaného státníka, diskreditovalo ho, že v hnutí byly i diktátorské režimy, jako byla například Kaddáfího Libye.

⁶⁹ LEBHAFT, Karla. *Damnatio memoriae: Memory and Identity of the (Post)Communist Croatia.*, s. 60.

⁷⁰ KIRN, Gal a Robert BURGHARDT. *Yugoslavian Partisan Memorials*, s. 84.

⁷¹ LEBHAFT, Karla. *Damnatio memoriae: Memory and Identity of the (Post)Communist Croatia.*, s. 59.

času tím, že řešily budoucnost „jako abstraktní možnost vykoupení. Jako takové měly sklon k eskapismu,⁷² přičemž historie byla vnímána jako předem určená cesta směrem k lepší budoucnosti“.⁷³ Pomníky byly sice moderně a inovativně zpracované, byly však součástí konzervativního ideologického programu, který se snažil vytvořit oficiální interpretaci minulosti za účelem získání kontroly nad společností v současnosti. Proto komplexy sloužily jako velmi vhodné kulisy pro Titovy propagační proslovy živě vysílané v televizi i rozhlasu po celé zemi.

Toto období lze charakterizovat zaváděním pořádku a systematizace do budování pomníků. Do té doby se stavěly chaoticky, neřízeně a většinou bez dohledu shora. Výstavba pomníků začala být přísně centrálně kontrolovaná a masová spontánní výstavba již nebyla možná. Většina komplexů a pomníků, které vznikaly v této době, měla celostátní význam. Autoři byli vybíráni na základě konkurzů pořádaných na federální úrovni. Tím se redukoval celkový počet postavených pomníků, ale zvyšovala se jejich kvalita a také monumentalita. Zakázky dostávali především prominentní jugoslávští sochaři a architekti.⁷⁴ Stát se postaral o samotnou výstavbu pomníků, pomáhal budovat i infrastrukturu, která je propojovala, a financoval umělce. Kromě federálního rozpočtu přicházela finanční podpora také z republikových zdrojů.

Od počátku šedesátých let docházelo k daleko většímu zapojování lokálních komunit do celostátních projektů a organizace oslav, čímž se vytvářel dojem jugoslávské jednoty. Úkolem všech oficiálních pomníků bylo navázat kontakt s jednotlivcem a zapojit ho do procesu vytváření společné kolektivní identity. Jedinci se ve výstavbě angažovali fyzicky, pomáhali při spolufinancování nebo se alespoň účastnili zde pořádaných kulturních akcí. Tím se zdůrazňovala aktivní spoluúčast jedince na kontinuitě *jugoslávství* v boji za sociální pravdu a rovnoprávnost. Obyvatelé Jugoslávie tak byli zapojeni do vytváření a prožívání historie a formovali skrze ni současnost a obraz budoucnosti.

Důležitou součástí budování jugoslávské identity byly i masové brigády mládeže ORA.⁷⁵ Celá řada monumentálních pomníků byla částečně postavena za pomoci těchto brigád.⁷⁶ Mladí lidé se účastnili těžké manuální práce při budování státu, jejich účast ale byla také symbolická. Často totiž spolupracovaly brigády napříč celou Jugoslávií a byly tak

⁷² Únik od reality do imaginárního, iluzorního světa.

⁷³ KIRN, Gal a Robert BURGHARDT. *Yugoslavian Partisan Memorials*, s. 85.

⁷⁴ DIZDAREVIĆ, Leila a Alma HUDOVIĆ. *The lost ideology*, s. 455.

⁷⁵ ORA – Dobrovolné brigády mládeže (Omladinske radne akcije). Organizace, která fungovala na principu dobrovolnosti, existovala již od války a největší popularitu zažívala do roku 1952, kdy mládež po celé Jugoslávii pomáhala s budováním a modernizací státu zničeného válkou. Milióny mladých lidí budovaly infrastrukturu, kulturní i sportovní objekty, někdy pomáhaly budovat i celá nová města.

⁷⁶ DJORDJEVIĆ, Marija. *Performance of Commemorating / Performing Heritage.*, s. 154.

fyzickým příkladem *bratrství a jednoty*. Klíčový byl organizovaný program brigád, který se podílel na utváření jejich kolektivní identity. Jednalo se o vzdělávací workshopy, divadelní a hudební vystoupení, ale i aktivní politickou a ideologickou výchovu.⁷⁷ Skrze takový program byly předávány normativní hodnoty, které měla „správná, progresivní a reflexivní“⁷⁸ mládež přijmout.

Jugoslávský socialistický modernismus byl důležitým faktorem v prezentaci na mezinárodní scéně. Sloužil v určitém smyslu jako zbraň ve studené válce. „Tyto památky nepředstavovaly velké vůdce národů, jako jsou příklady Stalina v SSSR, a byly zbaveny komunistické symboliky, jako jsou hvězdy, srp, kladivo, nebo dokonce silné dělnice a dělníci, hledící do budoucnosti. Tyto památky jsou ikonami oslav a jsou nezávislé na jiných vlivech z Evropy té doby. Žádná jiná komunistická země nebyla tak otevřená myšlence abstraktních pomníků jako Jugoslávie.“⁷⁹ Socialistickým modernismem se Jugoslávie vymezovala vůči východnímu, ale i západnímu stylu, čímž potvrzovala svou specifickou cestu. Karla Lebhaft dokonce nazvala jugoslávský socialistický modernismus „jugoslávským domorodým stylem“.⁸⁰ Zachytila tak ale podstatu, totiž že se jednalo o původní a osobité umělecké vyjádření, odlišující se od východního i západního směřování. Funkcí modernistických pomníků byla „neustálá a aktivní propagace komunistické ideologie, vyjádřená moderním vizuálním (specificky jugoslávským) jazykem, jehož účelem byla integrace jugoslávské identity a sebeidentifikace jugoslávské socialistické společnosti.“⁸¹

4.2.1 Socialistický modernismus – charakteristika

Zásadní změnou v pojetí nově postavených objektů byla jejich lokalita i zpracování. Došlo k posunu od samostatně stojících pomníků na návsí nebo na náměstí k vytváření velkých komplexů v místech, kde se odehrály události klíčové z pohledu oficiálního narativu. „[Pomníky] vytvořily neviditelnou síť symbolických míst, která stále vytváří jugoslávský prostor. Nejedná se o klasická reprezentativní dobře viditelná místa: ulice a náměstí velkých měst.“⁸² Pomníky se často nacházely v národních parcích, v lesích a horách, kudy procházeli partyzáni a kde proběhly důležité boje. Byla proto nutná zručná práce s krajinou. „Modernistické antifašistické abstraktní pomníky byly neodmyslitelnou součástí komunistické krajiny, nevyhnutelnými cíli výletů s průvodcem, školních a dělnických výprav, motivy

⁷⁷ DJORDJEVIĆ, Marija. Performance of Commemorating / Performing Heritage., s. 154.

⁷⁸ Tamtéž.

⁷⁹ DIZDAREVIĆ, Leila a Alma HUDOVIĆ. The lost ideology, s. 457.

⁸⁰ LEBHAFT, Karla. Damnatio memoriae: Memory and Identity of the (Post)Communist Croatia., s. 65.

⁸¹ Tamtéž, s. 61.

⁸² KIRN, Gal a Robert BURGHARDT. Jugoslovenski partizanski spomenici, s. 10.

pohlednic atd. Byla to rozpoznatelná a hluboce zakořeněná místa paměti vytvořená státem.“⁸³ Přímo v přírodě pak byla v okolí pomníků stavěna muzea, amfiteátry, sportoviště, případně ubytovací zařízení a restaurace.

Změnil se nejen charakter pomníků, ale také přístup k výstavbě, ve které docházelo k velké interdisciplinární spolupráci. Sochařství se propojilo s architekturou, architekti spolupracovali s krajinnými architekty, na výstavbě se podíleli odborníci na historii, turistický ruch nebo vzdělávání. „Každý z těchto pomníků je jedinečné sochařské dílo, velikostí, tvarem a kapacitou na hranici architektury.“⁸⁴

Socialistický modernismus v Jugoslávii není heterogenní pouze propojováním různých disciplín, ale také vlivem rozličných stylů, například kubismu, avantgardy, romantismu nebo i antiky. Mezi materiály převažovaly beton a ocel, případně kámen. Litý beton byl považován za moderní materiál budoucnosti symbolizující pokrok Jugoslávie, stejně věčný jako ideologie, kterou pomníky představovaly. Někteří autoři experimentovali i s jiným materiálem, jako je leštěný kov.

Kromě budování celé řady nových pomníků docházelo i k rekonstrukci pomníků postavených v prvních poválečných letech. Staré pomníky byly buď zbourány, nebo zakomponovány do nových komplexů, uchopitelnějších pro širokou veřejnost a mladé generace. Větší orientace na mladší obyvatelstvo vedla i k zadávání zakázek méně zkušeným umělcům. Studenti uměleckých škol a začínající výtvarníci získávali možnost spolupracovat s etablovanými umělci na jejich projektech. „Nová generace mladých sochařů se objevila v 50. a 60. letech 20. století a nové možnosti prezentace využila primárně zkoumáním samotného média sochařství v rámci ‚autonomního umění‘, které překonalo dogmatismus rané socialisticko-realistické sochy.“⁸⁵

Již byly zmíněny základní rysy modernismu: monumentalita a abstrakce. Objekty často působí až mimozemsky nebo jako z budoucnosti. „Svémi abstraktními geometrickými tvary, jako byly obrovské mikročástice květin nebo malé mechanické části strojů, navozovaly velmi často futuristický vzhled.“⁸⁶ Tím atraktivně znázorňovaly pojmy jako je vítězství a revoluce, ale kromě interpretace druhé světové války šířily také zprávu o pozitivní utopické budoucnosti. Problematické však bylo, že veřejně prezentovaná myšlenka revoluce byla „spíše idealistická a maskovala často bolestivé, obtížné a komplikované procesy sociální transformace.“⁸⁷

⁸³ LEBHAFT, Karla. *Damnatio memoriae: Memory and Identity of the (Post)Communist Croatia.*, s. 63.

⁸⁴ DIZDAREVIĆ, Leila a Alma HUDOVIĆ. *The lost ideology*, s. 455.

⁸⁵ LEBHAFT, Karla. *Damnatio memoriae: Memory and Identity of the (Post)Communist Croatia.*, s. 60.

⁸⁶ DIZDAREVIĆ, Leila a Alma HUDOVIĆ. *The lost ideology*, s. 457.

⁸⁷ KIRN, Gal a Robert BURGHARDT. *Yugoslavian Partisan Memorials*, s. 85.

Modernistické abstraktní zpracování rozbíjelo vztah informací o určité události a jeho formy. Abstrakce umožnila daleko větší manipulaci s kolektivní pamětí na základě ideologických potřeb státních autorit. Na rozdíl od pomníků socialistického realismu například v Sovětském svazu neměly pomníky jugoslávského socialistického modernismu tendenci si diváka zcela podřídít. Abstrakce na diváka dýchala svobodou, nikoliv stísněností, oproti tendenci ve zbytku východní Evropy, kde se zobrazoval vůdce, dělníky, sedláky, případně komunistické symboly jako srp a kladivo.⁸⁸

Ačkoli umělci tvořili dílo na politickou zakázku, mohli si zároveň udržet tvůrčí volnost projevující se ve způsobu uchopení tématu. „[Umělci] si dokázali zachovat veškerou svou uměleckou svobodu, takže se nehlásili [na konkurzy] pouze, aby realizovali striktně předurčené žánrové standardy.“⁸⁹ Individuální kreativní potenciál umělců se spojil s kolektivními socialistickými představami. Abstrakce se vyhýbala konkrétním situacím a významům, což umožňovalo individuální přemýšlení, asociace a různé možnosti interpretace.

Modernistické pomníky, na rozdíl od těch socialisticko-realistických, mnohem intenzivněji pracovaly s divákem, jak předznamenaly již zmíněné tři komplexy z padesátých let. Návštěva přestává být statická, člověk je strukturou stavby vybízen k aktivitě: je třeba projít celým komplexem, navštívit více objektů v jednom areálu, prohlédnout si výstavu v přilehlém muzeu nebo dokonce podniknout turistickou túru po značené naučné stezce.

4.3 Historický exkurz – Jugoslávie od roku 1980 do rozpadu Jugoslávie

Jugoslávská socialistická ideologie začala být v osmdesátých letech z více stran zpochybňována. V této době vzrůstala také socioekonomická nejistota obyvatelstva. Na mnoha místech v Jugoslávii se začal objevovat nacionalismus a jugoslávská politika paměti byla podkopávána. Otevírala se dříve tabuizovaná témata, např. spor o celkový počet obětí a jejich etnickou strukturu ve vyhlazovacím a koncentračním táboře Jasenovac. Paralelně s tímto tématem bylo poprvé otevíráno téma zločinů páchaných komunisty a partyzány během druhé světové války i po jejím skončení.⁹⁰

Postupně vznikala nová pamětní místa, ve kterých byly znovu představovány zájmy jednotlivých národů. Docházelo k rehabilitaci místních fašistů a demonizaci komunistů

⁸⁸ GARAČA, Vuk, Svetlana VUKOSAV, Milan BRADIĆ a Jelena TEPAVČEVIĆ. Planiranje, opremanje i vrednovanje spomenika NOB-a u Jugoslaviji, s. 62.

⁸⁹ KIRN, Gal a Robert BURGHARDT. Jugoslovenski partizanski spomenici, s. 10.

⁹⁰ KIRN, Gal a Robert BURGHARDT. Yugoslavian Partisan Memorials, s. 86.

a partyzánů.⁹¹ Motivací ale nebyla snaha nalézt historickou pravdu. Témata sloužila k rozdmýchávání neshod, které nakonec vedly ke krvavé občanské válce v 90. letech.

4.4 Výstavba pomníků po Titově smrti

Od Titovy smrti až do rozpadu Jugoslávie byly pomníky budovány spíše ze setrvačnosti, protože většina zakázek byla zadána již před rokem 1980. Přestože se nové pomníky zaměřovaly hlavně na oslavu pokroku a styl se posunul k postmoderně, nedá se říct, že by vznikl zcela nový samostatný styl vyjadřování.

Již existující memoriální komplexy se staly prázdnou kulisou, kde chyběl Tito jako hlavní postava se svými proslovy a akcemi. Jak se vytrácela důležitost jejich role i obsahu, nebyla některým z nich věnována taková péče jako dřív a zarůstaly zelení. Jiné pomníky a parky se staly předmětem diskusí a politických neshod. Mnohé projekty nebyly dokončeny nebo se posunul jejich smysl a význam.

Postmoderní hnutí objevující se v osmdesátých letech kritizovala režim či ekonomický vývoj země a projevovala se více v jiných médiích, jako byl film, hudba nebo literatura. V architektuře ale také došlo ke kritice modernismu a jeho utopických vizí. Architekti často sami kontextualizovali svá díla a snažili se odstranit původní ideologický výklad. Tento proces vedl ke značné fragmentaci v architektuře, tedy i v pomníkové výstavbě. Chyběla jednotná vize, jak využít dědictví architektury Jugoslávie jako jednotícího prvku celého státu.

Nejvýznamnější pomník postavený v osmdesátých letech byla Petrova Gora v Chorvatsku (dokončena v roce 1981). Jednalo se o poslední velkolepý čin memoriální architektury v Jugoslávii. V SR Srbsko po roce 1980 vznikl jen jeden výraznější objekt, a to muzeum bitvy na Batině. Symbolicky se tak uzavírá kruh na stejném místě, kde začal. První monumentální pomník a jedna z posledních monumentálních staveb stojí proti sobě na dvou březích Dunaje, každá však odpovídá jinému politickému nastavení ve společnosti. První velkolepě připomínal padlé sovětské vojáky a vyjadřoval jugoslávsko-sovětské přátelství a upadl v zapomnění, druhý objekt naopak odkazoval na partyzánské hrdinství.

⁹¹KIRN, Gal a Robert BURGHARDT. Yugoslavian Partisan Memorials, s. 86.

5. S(U)BNOR, spiritualita a volný čas

5.1 S(U)BNOR a jeho role ve vytváření jugoslávské kolektivní identity

V roce 1947 vznikla celojugoslávská organizace veteránů druhé světové války Svaz veteránů národněosvobozené války, zkráceně SBNOR (Savez boraca narodnooslobodilačkog rata). Tato organizace byla poté v roce 1961 přejmenována na Svaz spolků veteránů národněosvobozené války, zkráceně SUBNOR (Savez udruženja boraca narodnooslobodilačkog rata). Měla zodpovědnost za vytváření a systematické modelování politické paměti na druhou světovou válku. Od svého vzniku stála za výstavbou většiny pomníků, umožňovala financování větších projektů a memoriálních komplexů. Také organizovala valnou část konkurzů, čímž ovlivňovala koncept nových pomníků.

Jednalo se o nejmasovější společensko-politickou organizaci Jugoslávie, hned od počátku měla kolem milionu členů.⁹² Jejími členy byly nejdůležitější politické postavy své doby, byla tak významnější než jiná veteránská sdružení. Prvním a doživotním předsedou organizace byl Tito. Jeho řeč při vzniku této organizace v říjnu 1947 jí vtiskla její zadání: „Váš úkol je být všude v prvních řadách a všude bránit naše tradice, chránit dědictví Národněosvobozeného boje.“⁹³ Práci na budování kolektivní paměti na druhou světovou válku potvrdila i slova Ivana Gošnjaka:⁹⁴ „Organizace bude aktivně pracovat na uchování a ožívání vzpomínek na hrdinskou bitvu našich národů, aby se jimi inspirovaly a učily budoucí generace. Veteráni musí šířit kult slávy, lásky a vděčnosti k těm, kteří položili svoje životy za svobodu.“⁹⁵

5.1.1 Odbor pro označování a úpravu historických míst z národněosvobozené války

Mezi lety 1952 a 1963 existoval speciální orgán S(U)BNOR Odbor pro označování a úpravu historických míst z národněosvobozené války (Odbor za obeležavanje i uređivanje istorijskih mesta iz Narodnooslobodilačkog rata), který své úkoly přijímal přímo od SIV.⁹⁶ Jeho cílem bylo postarat se o označení důležitých míst spojených se socialistickou revolucí, NOB a osobností Tita. Také měl na starosti výstavbu centrálních (celojugoslávských) válečných pomníků, čímž by se stal klíčovým aktérem ve vytváření jugoslávské politické

⁹² BERGHOLTZ, Max. Medju rodoljubima, kupusom, svinjama i varvarima: spomenici i grobovi NOR-a 1947-1965. godine, s. 77.

⁹³ Tamtéž, s. 78.

⁹⁴ Ivan Gošnjak byl jednou z výrazných osob jugoslávského komunistického vedení země. Mimo jiné byl ministrem obrany od roku 1953 do roku 1967.

⁹⁵ GOŠNJAK, Ivan In BERGHOLTZ, Max. Medju rodoljubima, kupusom, svinjama i varvarima: spomenici i grobovi NOR-a 1947-1965. godine, s. 78.

⁹⁶ SIV – Svazová výkonná rada (Savezno izvršno veće). V podstatě vládá Jugoslávie.

paměti. Jeho fungování však bylo poměrně problematické a neúspěšné, v plnění svých cílů selhal, a tak byl po relativně krátké době zrušen.

Za dobu svého fungování Odbor sice čerpal velké finance, většinou však zůstalo jen u plánů a téměř žádný projekt nebyl dokončen. Jeho existence byla poněkud problematická i z toho důvodu, že neodpovídal heslu *bratrství a jednota*. Členové Odboru byli pouze ze SR Srbsko a SR Bosna a Hercegovina. Pomníky, které měly mít celojugoslávský význam plánovali postavit jen na území těchto dvou republik. To se také podepsalo na jejich rétorice, kdy nepoužívali výraz „jugoslávský“, nýbrž „centrální“.⁹⁷ Proto byl tento orgán rozpuštěn v roce 1963 a nebyl žádným podobným nahrazen.

5.1.2 Cíle S(U)BNOR

Cílem aktivit S(U)BNOR bylo vytvářet ve společnosti specifickou vzpomínku a obraz druhé světové války. K jeho naplňování používal nejrůznější nástroje: výstavbu pomníků a partyzánských hřbitovů a muzeí, psaní kronik a knih, organizaci oslav výročí a přejmenování ulic nebo měst. Důležitou náplní práce S(U)BNOR byla centrální evidence památek NOB, na které pracoval od roku 1956 spolu s řadou umělecko-kulturních institucí.⁹⁸ Popisovaly a fotografovaly pamětní místa, nechávaly vytvořit odbornou uměleckou analýzu, hodnotily jejich stav a řešily další vývoj.

Problematikou, kterou se S(U)BNOR také zabýval, bylo vytvoření zákona o ochraně pomníků NOB. Jeho neexistence vedla k neodborné péči či ničení a chátrání pomníků. Byl to právě SUBNOR, který v roce 1961 došel k závěru, že je potřeba do výstavby více zapojit architekty, urbanisty a vizuální umělce, aby se zvýšila hodnota staveb.⁹⁹ V roce 1968 byl pak přijat zákon, který reguloval povinné veřejné vypisování konkurzů na výstavbu všech pomníků. Tím definitivně skončilo období jejich „divoké“ a neregulované výstavby. Dalším cílem SUBNOR byla prezentace Jugoslávie a její role v antifašistickém boji v zahraničí. O to se staral centrálně řízený Hlavní odbor SUBNOR (Glavni odbor SUBNOR).¹⁰⁰

5.1.3 Výsledky čtvrtého a pátého kongresu SUBNOR

Roku 1961 v Bělehradu proběhl čtvrtý kongres SUBNOR, který byl klíčový pro další fungování této organizace. Na kongresu se rekapitulovala činnost a naplňování cílů organizace,

⁹⁷ KARGE, Heike. *Sećanje u kamenu - okamenjeno sećanje?*, s. 104.

⁹⁸ HORVATINČIĆ, Sanja. Formalna heterogenost spomeničke skulpture i strategije sjećanja u socijalističkoj Jugoslaviji., s. 99.

⁹⁹ Tamtéž.

¹⁰⁰ KARGE, Heike. *Sećanje u kamenu - okamenjeno sećanje?*, s. 20.

čemuž předcházelo rozsáhlé šetření o roli NOB ve společnosti. Z těchto šetření vyšlo najevo, že pozornost se věnovala především generaci pamětníků války a že NOB nezastává v povědomí mladé generace tak důležitou roli, jak bylo očekáváno.¹⁰¹ Došlo k přezkoumání prezentace NOB ve všech oblastech, které měly širší dopad na veřejnost, jako byla média, školní osnovy, muzea a hrané filmy. Dle informací Heike Karge¹⁰² nejen zjišťovali, jak často se tematika NOB objevovala v médiích, ale také jakou měly informace kvalitu. Zabývali se „správností“ informací o NOB, zda stojí *bratrství a jednota* v centru narativu o válce, jestli se dostatečně vyzdvihuje důležitost socialistické revoluce a jestli je NOB základním zdrojem jugoslávské identity. Protože byly výsledky těchto šetření ve většině případů neuspokojivé, SUBNOR se rozhodl na prezentaci NOB dohlížet centrálně a omezit moc lokálních organizací. Více pozornosti mělo být věnováno dětem a mladým lidem, kteří neměli s válkou vlastní zkušenost.

Proto se stalo novým cílem zvýšit povědomí mládeže o NOB a zesílit atraktivitu tohoto tématu tak, aby se s ním mohla ztotožnit, i když s ní neměla vlastní zkušenost. S tím pomáhala Rada pro hlídání tradic NOB (Savet za čuvanje tradicija NOB-a) složená z umělců, pedagogů, filmařů a spisovatelů. Byly vydány nové učebnice historie, ve kterých bylo více prostoru věnováno jugoslávskému pohledu na válku. Také vycházely romány a knihy pro děti s tematikou NOB. Pro SUBNOR se jednalo o náročný cíl, protože toto téma nebylo pro děti tak lákavé a zajímavé jako aktuální trendy: sport, hudba nebo cestování. Západní kultura pronikající do Jugoslávie se válkou nezabývala a byla pro děti a mládež mnohem atraktivnější.

V roce 1965 proběhl pátý kongres SUBNOR, který potvrdil snahu propagovat tematiku NOB atraktivnějším způsobem. Zvýšil finanční podporu dětských organizací, jako byli skauti¹⁰³ nebo Hnutí Gorana (Pokret Gorana).¹⁰⁴ Tyto organizace ve své činnosti NOB reflektovaly a pravidelně pro děti pořádaly různé akce po stopách partyzánů. Nově založený Socialistický svaz pracujících lidu Jugoslávie (Socijalistički savez radnog naroda Jugoslavije) měl na starosti plánování oslav a akcí přístupnějších vkusu mladých lidí, od obecní až po federální úroveň. Na tradiční oslavy výročí byly přidány sportovní a kulturní akce. Např. na pravidelné oslavě výročí bitvy na Sutjesce přibyl automobilový závod, v módě se začínaly

¹⁰¹ KARGE, Heike. *Sećanje u kamenu - okamenjeno sećanje?*, s. 54.

¹⁰² Tamtéž, s. 53.

¹⁰³ V Jugoslávii byla skautská činnost obnovena v roce 1950, skautské organizace postupně vznikly ve všech jugoslávských republikách a fungovaly jako dětská organizace vedle pionýrů až do rozpadu Jugoslávie. Jugoslávští skauti však kvůli svým blízkým vztahům s komunistickou stranou nebyli přijati do mezinárodního skautského společenství WOSM.

¹⁰⁴ Organizace podobná skautům nebo pionýrům, která se více zaměřuje na přírodu a péči o ni.

cíleně objevovat symboly revoluce, organizovaly se módní přehlídky v rámci oslav výročí a tematika NOB se nově dostala i do populárních televizních kvízů a soutěží.

5.2 Pomníky a trávení volného času

Pomníky postavené v šedesátých a sedmdesátých letech byly místy setkávání pionýrů, mládeže, veteránů a jejich rodin, fungovaly však nejen jako pamětní místa, ale i jako cíle výletů. Jejich výstavba byla plánovaná tak, aby byly dobře dostupné a připravené na masivní příval turistů. Pomníky často stály v přírodě na místech důležitých bitev, přesto jsou dosažitelné autem po silnicích vedoucích k moři, nebo spojujících hlavní města, takže pro lidi bylo snadné se u nich zastavit a strávit zde volný čas. Celá řada pomníků stojí v národních parcích nebo jiných turisticky zajímavých lokalitách. Vedení státu pochopilo jejich atraktivitu a snažilo se ji co nejvíce využít. V jejich okolí byly vyznačeny turistické stezky, postaveny piknikové stoly a lavičky. Součástí některých memoriálních komplexů byla veškerá vybavenost, v blízkosti se nacházely kavárny, restaurace, hotely či kempy. Existovala zde možnost kulturního a sportovního vyžití, v přílehlém okolí se stavěly bazény, sportoviště, lyžařské vleky či lanovky. Někde se nacházela i kina, galerie a muzea.

Pomníky se staly součástí turistické nabídky pro zahraniční i domácí turisty, a proto od poloviny sedmdesátých do poloviny osmdesátých let vznikala celá řada map a průvodců po pomnících NOB. Většinou byly vydávány v rámci různých výročí, průvodce po Titově Užici byl vydán v roce 1982 v rámci výročí devadesáti let od Titova narození.¹⁰⁵ Průvodce po Niši, který se věnuje především pomníku Bujanj a koncentračnímu táboru Červený kříž (Crveni krst), vyšel v roce 1981 při příležitosti čtyřicátého výročí od povstání jugoslávských národů.¹⁰⁶ Průvodce kragujevačským memoriálním parkem vyšel v roce 1977 k oslavě čtyřicátého výročí nastolení Titova vedení komunistické strany Jugoslávie a jeho 85. narozenin.¹⁰⁷ Byla vydána i celá řada průvodců, které souhrnně informují o pomnících, jejich historii a dostupnosti, případně o vyžití v okolí. Jelikož se pomníky nacházely velmi často v horách, vycházely i kapesní průvodce s mapami, které sloužily pro vysokohorskou turistiku.

K popularizaci memoriální kultury docházelo i skrze rozvoj masových médií, především filmu. Od šedesátých let se natáčely filmy s velmi vysokými rozpočty přímo na místech, kde se bitvy odehrávaly. Zde je důležité zmínit, že na financování těchto filmů se podíleli i samotní občané, a dokonce i herci, kteří přispívali finančně. K popularizačnímu

¹⁰⁵ BULATOVIĆ, Božo a Rade POZNANOVIĆ. *Titovo Užice – Period Užičke republike*.

¹⁰⁶ STAMENKOVIĆ, Djordje. *Spomen-park Bujanj, Niš*.

¹⁰⁷ JOKIĆ, Gojko. *Spomen-park Kragujevački oktobar*.

procesu přispělo i vydávání knih a dětských alb s obrázky a také rozhlas.¹⁰⁸ V okolí pomníků se organizovaly i hry pro děti a mládež. Pionýrské a skautské oddíly často absolvovaly program, v němž procházely trasy, kudy postupovali partyzáni, a objevovaly místa, kde se schovávali a bojovali. Tento způsob byl spatřován jako nejlepší cesta, jak dětem a mládeži přiblížit události klíčové pro vnímání jugoslávské identity.

Umístění pomníků v horách a národních parcích přirozeně vedlo ke spojení s otázkami ekologie. Pomníky se s přírodou postupně propojovaly stále více, krajinná architektura se stala důležitou součástí projektů a přírodní segmenty pomáhaly navozovat kýžené emoce. Tzv. „zelenou architekturu“ využívala architektka Ružica Ilić v nerealizovaném projektu memoriálního hřbitova Dovarje v blízkosti města Titovo Užice.¹⁰⁹ Ilić plánovala vytvořit živý chrám, místo zdí zasadit borovicový les, uprostřed něhož by se nacházela zelená i kvetoucí louka, protkaná zelenými stezkami. Na některých stromech by byla napsaná jména padlých vojáků, kteří jsou zde pohřbeni. Růst stromů měl symbolizovat stále živé vzpomínky na zemřelé.¹¹⁰ Cílem Organizace Pokret Gorana už od šedesátých let byla propagace zeleně i v okolí pomníků a vytváření tzv. „zelených pomníků“.¹¹¹

Puljić a Katarina-Kaja Župančić také zmiňují, že stát v sedmdesátých a osmdesátých letech propagoval turistiku také na místech spojených s Titovým životem.¹¹² Tito propagoval moto, že těžce pracující člověk si zaslouží dovolenou a odpočinek.¹¹³ Sám šel svými cestami a jejich prezentací lidem příkladem. Turismus v Jugoslávii byl prezentován jako motor modernizace,¹¹⁴ jako způsob transformace agrární společnosti ve společnost moderní. Snaha o zvýšení popularity pomníků vedla k výstavbě pamětních domů a muzeí v rámci nově postavených komplexů i k dříve postaveným pomníkům. Zde se pak kromě výstav odehrávaly tradiční lokální aktivity, jako byly vinařské festivaly, cyklistické závody nebo folklórní akce.

5.3 Pomníky jako symbol jugoslávské spirituality

Memoriální komplexy nesloužily pouze pro zábavní účely, ale měly také spirituální rozměr. V Jugoslávii vzniklo v podstatě nereligiózní náboženství, takzvané občanské

¹⁰⁸ V roce 1978 Aleksandar Mihajlović vydal fotoalbum jugoslávských pomníků pro děti, které fungovalo i jako pedagogická pomůcka, v albu jsou zajímavosti a fotografie 190 pomníků socialistického modernismu. Album fungovalo podobně jako sběratelská alba na kartičky například fotbalistů. Viz KIRN, Gal. *Transnationalism in Reverse: From Yugoslav to Post-Yugoslav Memorial Sites.*, s. 315.

¹⁰⁹ HORVATINČIĆ, Sanja. *Spomenik, teritorij i medijacija ratnog sjećanja u socijalističkoj Jugoslaviji*, s. 46.

¹¹⁰ Tamtéž.

¹¹¹ HORVATINČIĆ, Sanja. *Spomenici iz razdoblja socijalizma u Hrvatskoj*, s. 127.

¹¹² ŽUPANČIĆ, Katarina-Kaja a Mihael PULJIĆ. *Turizam u Jugoslaviji 1970-ih*, s. 242.

¹¹³ Tamtéž.

¹¹⁴ ZINGANEL, Michael. *Unexpected Side Effects: Indirect Benefits of International Mass Tourism on Croatia's Adriatic Coast.*, s. 339.

náboženství,¹¹⁵ zakládající se na mýtu o partyzánském hrdinství, *bratrství a jednotě* a na kultu osobnosti Tita. Pomníky v tomto směru fungovaly jako jakési svatyně tohoto občanského náboženství a ceremoniály či rituály jako spirituální svátosti.

Pojem občanské náboženství popsal americký sociolog Robert N. Bellah. Podle něj ho tvoří jednak ideály, přesvědčení a hodnoty, tedy ideologická část, ale také symboly a rituály, tedy materiální část.¹¹⁶ Civilní či občanské náboženství se zakládá na národních mýtech, kvazináboženských symbolech, kultech, rituálech, víře a nějakém způsobu praktikování. Občanské náboženství se svými projevy legitimizuje státní zřízení a přesvědčuje lidi, že systém funguje správně. Bývá založeno na mýtu o vzniku národa či státu skrze utrpení a oběť „otců zakladatelů“, tedy hrdinů a osvoboditelů, a na pocitu výjimečnosti, úspěchu a hrdinství. Je podporováno materiální stránkou, jako je výstavba pomníků a organizování komemorativních akcí.¹¹⁷

V Jugoslávii docházelo k opouštění tradičních míst paměti jednotlivých národů a vyznání. Náboženské slavnosti jako byly Vánoce, Velikonoce, Svátek svatého Jiří (Djurdjevdan), Pesach nebo Bajram sice zůstaly prázdninami, nicméně v těchto dnech byly záměrně plánovány různé společenské události, jako byly školní festivaly, exkurze, sportovní akce nebo dobrovolnické práce. Zatímco stát toleroval některé náboženské praktiky katolické a pravoslavné církve, ohledně islámských zvyků byl přísnější a zrušil šariu, uzavřel náboženské nadace a školy a zakázal zahalování žen.¹¹⁸ Staré náboženské tradice se nahrazovaly novou interpretací světa, kterou přinesl socialistický přístup. Stěhování do měst mělo za následek přetrhání tradic spojených s rurálním prostředím. Sekularizace společnosti vedla k přerušení náboženských zvyků. Socialistický stát pak vytvářel nové prostory paměti a občanského náboženství.

Perica rozdělil občanské náboženství v Jugoslávii do čtyř skupin.¹¹⁹ První kategorií je mýtus o vzniku Jugoslávie ve druhé světové válce jako výsledek partyzánského odboje. Druhá kategorie je *bratrství a jednota*, a to všech národů a národností, které v Jugoslávii žily. Třetí je kult Tita jako válečného hrdiny a úspěšného politika. Posledním pilířem je zahraniční politika Jugoslávie, tedy fungování v rámci Hnutí nezúčastněných, a specifický jugoslávský socialismus samosprávy pracujících. Občanské náboženství se nerovná kolektivní identitě, ale

¹¹⁵ PERICA, Vjekoslav. *Balkan Idols: Religion and Nationalism in Yugoslav States*, s. 95.

¹¹⁶ BELLAH, Robert N. *Civil Religion in America*, s. 2.

¹¹⁷ PERICA, Vjekoslav. *Balkan Idols: Religion and Nationalism in Yugoslav States*, s. 95.

¹¹⁸ CALIC, Marie-Janine. *A History of Yugoslavia*, s. 174.

¹¹⁹ PERICA, Vjekoslav. *Balkan Idols: Religion and Nationalism in Yugoslav States*, s. 95.

je její součástí, přičemž klade důraz na rituální rovinu identity a zaplňuje přirozenou lidskou touhu po spiritualitě.

Téměř každé město a vesnice v Jugoslávii měly svůj pomník nebo alespoň pamětní desku NOB, u kterých se pravidelně organizovaly vzpomínkové akce. Pomníky se staly hned po válce svatyněmi občanského náboženství. V průběhu let se vzpomínkové akce rozrůstaly a z malých pietních ceremonií se staly masové celojugoslávské oslavy za účasti tisíců lidí. Uctívání hrdinů NOB vedlo k vytvoření světců, morálně čistých, vždy správně konajících a bezchybných. Jejich připomínání a oslavy jsou analogické s oslavami svátků tradičních náboženství.

Pomníky a práce s pamětí hrály důležitou roli ve spiritualitě obyvatel Jugoslávie především od druhé poloviny padesátých let. Paměť předávaná skrze vizuální zobrazení se stala symbolickou, rituální a metafyzickou náhradou náboženství. Již nejde o prezentaci historie, ale o vytváření stále živé paměti. V tomto ohledu je důležitý koncept spásy, který se často objevoval v jugoslávském zpracování pomníků zejména v tvorbě Bodgana Bogdanoviće. Svoboda, která stála obrovskou obětí, charakterizovala ideologii státu a její spirituální rovinu.¹²⁰

Areály pomníků byly ideálním místem pro ztišení a působily svou velkolepostí podobně jako náboženské chrámy. Některé pomníky intenzivně pracovaly s emocemi. Jejich monumentalita a abstrakce dělaly silný dojem na každého návštěvníka a tím se staly přístupnými i těm, kteří politicky nesouhlasili s ideou, již představovaly. S pomníky se také pojí téměř sakrální spirituální pouti. Autem či autobusem bylo možné dojet na dobře přístupná parkoviště, kde se nacházely i restaurace či obchody se suvenýry, ale samotná cesta k pomníku vedla přírodou bez vymožeností civilizace a bylo třeba ji absolvovat pěšky. Na všech těchto příkladech lze vidět, že od šedesátých let narůstalo množství monumentálních pomníků a komplexů, které umožňovaly vládě poskytovat lidem posvátná místa. Jugoslávie tak lidem nahradila chybějící spiritualitu, náboženské a dogmatické vedení.

¹²⁰ PERICA, Vjekoslav. *Balkan Idols: Religion and Nationalism in Yugoslav States*, s. 100.

6. Místa vně jugoslávského narativu o národněosvobozené válce

Jugoslávský výklad druhé světové války se zakládal především na partyzánském odboji, který byl vnímán jako nadnárodní a odpovídal tedy oficiálnímu státnímu výkladu o *bratrství a jednotě*. Existovalo ale několik témat či událostí, které byly záměrně přehlíženy nebo jen neadekvátně připomínány. V jugoslávském narativu téměř nebylo místo pro oběti koncentračních táborů. Do šedesátých let v podstatě nebyla označována místa, kde se tyto tábory nacházely. I později byl přístup k této otázce velmi problematický a ke změnám docházelo jen pozvolna.

Oběti koncentračních táborů se nehodily do výkladu o partyzánském hrdinství. Počty obětí jednotlivých národů byly nevyrovnané a existovalo riziko narušení narativu o *bratrství a jednotě*. Od šedesátých let se oběti dostávaly do veřejného diskurzu, nicméně jen za předpokladu, že byly označeny za hrdiny, kteří padli za vlast. Dříve nepolitické oběti získávaly politický status, aby mohly zaujmout místo ve veřejné paměti. Původně byl hrdina prezentován jako voják se zbraní v ruce, aktivně bojující a umírající za svobodu národa. Postupně se role hrdiny rozšířila i na ty, kteří byli zabiti mimo boje; ti pak byli prezentováni jako patriotická a veřejná oběť. I když došlo k částečnému zapojení těchto lidí do kánonu paměti na druhou světovou válku, nedošlo k úplnému přiznání jejich utrpení a k pochopení jejich zkušeností ze života v táborech. Jugoslávie nebyla připravená a schopná přiznat stejnou váhu obětí koncentračních táborů a partyzánů, kteří zemřeli v boji. Politické vedení se nezajímalo o obrovské množství lidí, kteří byli zabiti z nepolitických důvodů kvůli rase, národnosti nebo náboženství.¹²¹

Přeživším z koncentračních táborů se sice nevěnovala patřičná pozornost a péče, přesto se ale v historii Jugoslávie objevilo několik organizací, které se touto problematikou zabývaly. Například v roce 1951 založil SBNOR Sekci pro internované a deportované (Sekcija za internirce i deportirce). Zdá se však, že se jednalo spíše o reakci na mezinárodní pohled na toto téma, protože ve stejném roce se ve Vídni uskutečnil mezinárodní kongres bývalých politických vězňů. Zástupci této organizace se účastnili i dalších podobných konferencí a navíc byli v kontaktu i se španělskými a francouzskými iniciativami. Aby mohla být tato spolupráce dále rozvíjena, i oni museli vykazovat určitou péči o bývalé vězně. Sekce pro internované a deportované shromažďovala materiály a doklady o koncentračních táborech. Dle postoje státu však členy nemohli být všichni přeživší vězni, ale jen ti, kteří byli nějakým způsobem

¹²¹ LUKOVAC, Mia M. Uloga komemorativnih spomen-obeležja u konstrukciji kolektivnog pamćenja i društvenog identiteta., s. 206.

politicky aktivní i v rámci samotných táborů. Zajímala je otázka, jestli i nadále pokračovali v politické práci, v boji a odporu.

Koncem padesátých a počátkem šedesátých let už však tuto problematiku nebylo možné ignorovat, objevovaly se protestní hlasy. Bývalí vězni nemohli získat status invalidy ani lékařskou podporu, která by mohla pomoci např. se špatným psychickým stavem, ve kterém se často nacházeli. Aleksandar Ranković stál za snahou vytvořit samostatnou organizaci pro bývalé vězně ve spolupráci se SUBNOR, která by měla tolerantnější přístup k přijímání nových členů než doposud. Následně skutečně došlo k jistému otevírání, ale stále byla potřeba potvrdit aktivní účast na NOB, alespoň na určité úrovni. O problematice koncentračních táborů v podstatě neexistovala žádná odborná literatura, první odborné texty vznikaly až ve druhé polovině šedesátých let. Problematicnost pohledu na přeživší z koncentračních táborů nebyla jen jugoslávským specifíkem, podobný problém byl i v Sovětském svazu. Mezi lidmi panovalo podezření, že pokud někdo koncentrační tábor přežil, musel nějakým způsobem spolupracovat s nacisty.

Jedním z příkladů je Jasenovac, koncentrační tábor zřízený Nezávislým státem Chorvatsko (NDH – Nezavisna država Hrvatska), který poměrně dlouho nebyl nijak označen. Tento pomník byl postaven až jako reakce na nátlak lidí scházejících se zde pravidelně ze své vůle. Přidružené popravisko Donja Gradina na druhé straně řeky však na svůj pomník stále čeká. Další místa, ke kterým jugoslávské vedení přistoupilo neadekvátně a která stojí za zmínku, byly koncentrační tábor v Bělehradě – Sajmište a Jajinci, místo poprav a masových hrobů v těsné blízkosti Bělehradu.

6.1 Jasenovac

Přestože se tato práce zabývá především pomníky na území dnešního Srbska, je vhodné zmínit i proces předcházející postavení pomníku Jasenovac v Chorvatsku, protože se jedná o dnes asi nejznámější pomník na území bývalé Jugoslávie. Tábor vznikl po okupaci Jugoslávie německými nacisty na území NDH. Byl to největší koncentrační tábor v jihovýchodní Evropě a specifický byl tím, že za jeho provoz byl zodpovědný ustašovský režim¹²² a ne nacisti. Bylo zvykem, že pokud se v učebnicích, proslovecích nebo knihách mluvilo o zločinech ustašovců, musely se vzápětí zmínit i zločiny četníků.¹²³ Aby se zmírnila vina Chorvatů ve výkladu

¹²² Ustašovci neboli Ustaša bylo chorvatské krajně pravicové revoluční hnutí. Jeho ideologie byla antijugoslávská, antisrbská a antikomunistická. Hnutí působilo hlavně v meziválečném období a během druhé světové války. Ve druhé světové válce stáli v čele NDH. Vrcholným představitelem byl Ante Pavelić.

¹²³ Četnické hnutí vzniklo za druhé světové války okolo plukovníka jugoslávské armády Dragoljuba Draži Mihailoviće. V oblasti Ravna Gora vybudoval ozbrojenou organizaci. Program hnutí byl velkosrbský, šovinistický a prosazoval obnovu královské Jugoslávie.

Jasenovace, používala se slova jako „agresor“, „okupační síly“, případně „nepřítel“, která jsou dostatečně abstraktní.¹²⁴ Na území Srbska sice existovaly koncentrační tábory, ale ty byly vedené nacisty, a proto ve výkladu Jasenovace strana neměla co postavit jako protiváhu.

Brzy po válce se v oficiálních publikacích uvádělo, že v celé Jugoslávii zahynulo 1,7 milionu lidí a z toho v Jasenovaci 500 000 až 600 000.¹²⁵ Je proto zarážející, že i když dle oficiálních čísel v Jasenovaci zemřela třetina všech obětí, nebyla mu věnována žádná oficiální pozornost. Tradici připomínání si zemřelých v Jasenovaci zahájili jejich rodiny a sami přeživší, kteří se zde pravidelně scházeli. Také žádali stát o reakci a vytvoření adekvátní připomínky těchto událostí.

Od konce padesátých let se přeživší z koncentračních táborů začali sdružovat a jednotlivé organizace po celém území Jugoslávie bojovaly o postavení přiměřených pomníků na místech masového vraždění. Lokální komunity se pokoušely zasadit o výstavbu pomníků již od konce druhé světové války, ale jejich iniciativy buď zůstávaly bez odezvy nebo, jako v případě Jasenovace, se dozvěděly, že se jedná o místo federálního významu a že sami nemají nic podnikat či stavět.¹²⁶ Přesto se zde lidé pravidelně scházeli, zapalovali svíce, pokládali věnce a vytvořili provizorní dřevěnou pamětní desku. Množství lidí, které Jasenovac navštěvovalo, se stále zvětšovalo, i díky aktivitám bělehradské organizace přeživších jasenovackých vězňů. V roce 1956 se improvizovaného ceremoniálu účastnilo pouze 700 osob, v roce 1963 již 10 000.¹²⁷ Je ovšem otázkou, jakou roli hrály tyto politické demonstrace v konečném rozhodnutí pomník postavit. Určitě však způsobily tlak na vedení státu, že je potřeba místo oficiálně označit. V roce 1960 se SBNOR sešel se dvěma výtvarníky, Bogdanem Bogdanovićem a Zdenkem Kolaciem, kteří jim předložili své návrhy pomníku Jasenovac. V roce 1965 proběhla první oficiálně organizovaná komemorativní akce v Jasenovaci a v roce 1966 byl pomník slavnostně odhalen. Oficiální oslavy se tu odehrávaly od té doby pravidelně, nicméně Tito Jasenovac nikdy nenavštívil.¹²⁸

6.1.1 Donja Gradina

Koncentrační tábor Jasenovac se skládal z několika částí, jednalo se o komplex pěti táborů okolo města Jasenovac. Dále byla jeho součástí popraviště, například vesnice Donja Gradina a Uštica. V průběhu druhé světové války se prostor, který byl součástí Jasenovace,

¹²⁴ KARGE, Heike. Mediated remembrance, s. 55.

¹²⁵ Zemaljska komisija Hrvatske za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagač, ed., *Zločini u logoru Jasenovac*, Zagreb, 1946. In KARGE, Heike. Mediated remembrance, s. 54.

¹²⁶ Tamtéž, s. 56.

¹²⁷ Tamtéž, s. 57.

¹²⁸ <http://www.jusp-jasenovac.hr/default.aspx?sid=7619> dne 23.10.2020

několikrát rozšiřoval nebo naopak zmenšoval.¹²⁹ Donja Gradina se i přes svůj význam stala po ukončení druhé světové války místem zapomnění. Tuto vesnici od tábora oddělovalo jen koryto řeky. Měla velmi strategickou pozici, protože se jedná v podstatě o poloostrov, ze tří stran ji ohraničují řeky Una a Sáva. Po vyplenění vesnice v lednu roku 1942 z ní ustašovci udělali své hlavní popravisko a Donja Gradina byla opuštěna až v dubnu 1945, kdy ji ustašovci po odchodu z Jasenovace zanechali v troskách.

Po válce se do vesnice postupně vrátil normální život, přičemž na obnovu domů byl použit materiál z rozvalin koncentračního tábora a ohrady pro dobytek byly opraveny ostatním dřátem.¹³⁰ Na místě tak nezůstaly fyzické připomínky válečných událostí. Ze strany státu nedošlo k žádným oficiálním krokům směrem k uchování vzpomínky na popravené, místo bylo ponecháno zapomnění a živlům přírody.¹³¹ Motl situaci popisuje, jako by „odpovědné orgány měly za cíl zničit materiální stopy a tím zakrýt historii.“¹³² Od šedesátých let byla pozornost směřována především na samotný tábor Jasenovac, kde bylo postaveno muzeum i pomník, zatímco Donja Gradina byla upozaděna a toto místo navštěvovalo pouze minimum lidí, kteří věděli, co se zde odehrálo.

Určité snahy o výzkumné projekty a o péči o Donju Gradinu se začaly objevovat až v roce 1961. Odborná práce však byla poměrně pomalá a nesystematická. Postupně bylo v oblasti odkryto 105 masových hrobů, nicméně odpovídající pomník ani muzeum nebyly postaveny až do rozpadu Jugoslávie a dodnes nejsou plány realizovány. Otázka potřeby výstavby adekvátního pomníku se několikrát otevřela, Bogdanovičův pomník měl být rozšířen i na tuto stranu Sávy, ale to se nakonec neuskutečnilo.¹³³ V roce 1983 se Donja Gradina stala součástí memoriálního centra Jasenovac a došlo alespoň k určité úpravě prostoru. V roce 1988 byla Donja Gradina slavnostně otevřena veřejnosti při oslavě Setkání mladých (Susret mladih) a od té doby byla součástí programu návštěvy Jasenovace. Byly tam pouze označeny masové hroby a postavena společná hrobka pro ostatky obětí, které se našly v řece Sávě. Na místě zůstala jediná autentická památka: pokácený a zakonzervovaný strom, Topol Hrůzy (Topola Užasa), na kterém ustašovci oběsili mnoho vězňů.

¹²⁹ MOJZES, Paul. *Balkan Genocides: Holocaust and Ethnic Cleansing in the Twentieth Century*, s. 55.

¹³⁰ MOTL, Dejan. *Memorijal Donja Gradina*, s. 253.

¹³¹ KARGE, Heike. *Sećanje u kamenu - okamenjeno sećanje?*, s. 228.

¹³² MOTL, Dejan. *Memorijal Donja Gradina*, s. 251.

¹³³ KARGE, Heike. *Sećanje u kamenu - okamenjeno sećanje?*, s. 235.

6.2 Jajinci

Jajinci je vesnice v těsné blízkosti Bělehradu, kde se v období královské Jugoslávie nacházel vojenský střelecký polygon. Nacisté ho přetvořili v místo centrálního masového zabíjení, kde zbudovali popraviště a také pálili ostatky zemřelých v koncentračních táborech Banjica, Sajmište a Topovska Šupa. Podle dřívějších odhadů zde bylo zastřeleno okolo 80 000 lidí, pozdější odhady se pohybují kolem 65 000 osob.¹³⁴ Místo jsme zařadili do studie z toho důvodu, že na něm byl pomník postaven až v roce 1988 a navíc svým vzhledem ani velikostí neodpovídal tragičnosti své historie, což vyniká obzvlášť v kontextu doby, v níž se po celé zemi stavěly monumentální komplexy. To potvrzuje existenci výběru v kánonu jugoslávské kolektivní paměti.

První snaha uctít místní oběti proběhla položením věnců již během osvobození Bělehradu. K určitému označení pak došlo v roce 1951, kdy sem byl umístěn kamenný kvádr s bronzovým reliéfem. Na něm byly realisticky vyobrazené lidské figury krátce před zastřelením, původně ještě doplněné o nápis „Zde v Jajincích z rukou německých fašistických okupantů padlo za svobodu 80 000 hrdinů Jugoslávie.“¹³⁵ Problematičnost reliéfu a připomínání Jajinci tkví ve faktu, že odkazuje pouze na hrdinskou partyzánskou smrt a ani náznakem nepřipomíná smrt Židů a Romů. Ti byli udušeni v nákladních vozech nazývaných „dušegupki“, do nichž byl puštěn plyn, který je zabil ještě než dorazili do Jajinci, kde byli pohřbeni v masových hrobech. Takto bylo zabito a v Jajincích pohřbeno asi 6300 osob, především žen, dětí a starých lidí.¹³⁶ Reliéf však zobrazoval jen dospělé osoby, které čekají na smrt zastřelením, což bylo vnímáno jako hrdinská smrt. Místo se tak soustředilo na hrdinský odpor a utrpení, ostatními problémy se nezabývalo.

V roce 1954 zde byla postavena socha patnácti bronzových postav od Slovince Lojze Dolinara, která více odpovídala charakteru místa. O pět let později však byla přesunuta do Kraljeva, kde se nachází dodnes.¹³⁷ V té době byl zároveň vypsán konkurz na nový pomník. Hlavní požadavek byl vytvořit místo, které adekvátně a srozumitelným jazykem předá informaci o obrovské tragédii, ale zároveň nebude příliš agresivní. Komise si ho v souladu s modernistickými tendencemi představovala jako prostor pro setkávání a trávení volného času.¹³⁸ Vítězný návrh byl v podstatě betonovou pevností, na svou dobu velmi monumentální a moderní. V rámci komplexu mělo vzniknout muzeum a nekropolis s centrálním pomníkem.

¹³⁴ ŽARKOVIĆ, Nenad. *Spomen-park Jajinci*, s. 3.

¹³⁵ HORVATINČIĆ, Sanja. *Povijest nemogućeg spomenika*, s. 265.

¹³⁶ BYFORD, Jovan. *Staro sajmište*, s. 89.

¹³⁷ HORVATINČIĆ, Sanja. *Povijest nemogućeg spomenika*, s. 267.

¹³⁸ STEVANOVIĆ, Nina. *Architectural Heritage of Yugoslav-Socialist Character*, s. 138.

Minimalistický estetismus harmonicky propojoval architekturu se sochou. Návrh však nikdy nebyl realizován. Existuje několik teorií, proč ke stavbě nakonec nedošlo. Jedna možnost je, že nebyl dostatek financí, další je pak pochybnost o spravedlivém rozhodnutí komise nebo podezření z korupce.

V roce 1978 bylo rozhodnuto, že je potřeba stavbu pomníku zrealizovat. Zvítězil postmoderní návrh Marka Mušiče. Komplex se měl skládat ze tří částí nazvaných „cesta smrti“, „ostrov smrti“ a „amfiteátr květin“.¹³⁹ „Cesta smrti“ měla být ceremoniální cestou vedoucí k ostrovu s muzeem a hlavním ceremoniálním místem by pak byl amfiteátr. K výstavbě pomníku však opět nedošlo.

V roce 1988 se završila tato série neúspěšných pokusů o výstavbu pomníku. Konečně zde byl realizován projekt sochaře Vojina Stojiće. Jedná se o větrnou růžici, která připomíná letícího ptáka na vrcholku obelisku. Stojićův jednoduchý a nijak velkolepý pomník však nelze srovnávat s návrhy z padesátých let ani s dalšími návrhy z let osmdesátých. Pro připomínku několika desítek tisíc lidí vyznívá poněkud neadekvátně a příběh zabitých Romů a Židů zůstal v kolektivní paměti opomenut.

6.3 Sajmište

Dalším problematickým místem, které svým charakterem vybočovalo z jugoslávského narativu, bylo Sajmište v Bělehradu. Zde se nacházel během druhé světové války koncentrační tábor, přesto toto místo nebylo označeno a lidem nebyl přiblížen osud těch, kteří zde trpěli. Pomník obětem Sajmište byl postaven až v devadesátých letech, ale podobně jako v případě pomníku v Jajincích chybí doprovodné muzeum a vysvětlení jeho tragického příběhu. Koncentrační tábor Sajmište se po druhé světové válce nestal živým místem kolektivní paměti, ale naopak místem zapomnění.¹⁴⁰

Historie Sajmište začala v roce 1937, kdy se zde postavilo výstaviště a moderní centrum obchodu, které vyjadřovalo pokrok Království Jugoslávie. Po obsazení země Němci vytvořili z výstaviště koncentrační tábor, kterým po dobu jeho existence prošlo téměř 40 000 mužů, žen a dětí.¹⁴¹

Na následujících konkrétních údajích chceme ilustrovat, jak bylo místo svou historií významné a proč bylo tak závažné, že tam nevznikl odpovídající pomník. V první fázi existence tábora (prosinec 1941 až květen 1942) docházelo k masovému vraždění židovských a romských

¹³⁹ STEVANOVIĆ, Nina. *Architectural Heritage of Yugoslav-Socialist Character*, s. 272.

¹⁴⁰ LUKOVAC, Mia M. Uloga komemorativnih spomen-obeležja u konstrukciji kolektivnog pamćenja i društvenog identiteta., s. 201.

¹⁴¹ RADLE, Rena a Milovan PISSARI. *Mesta stradanja i antifašističke borbe u Beogradu 1941–44*, s. 179.

mužů přímo ve městě, následně byly jejich ženy a děti shromážděny na výstavišti Sajmište. Přesný počet lidí, kteří táborem za těchto pět měsíců prošli, není znám, ale předpokládá se, že se jednalo asi o 6 400 až 11 000 židovských žen a dětí a asi 600 romských žen a dětí.¹⁴² Přestože se Sajmište nacházelo na území NDH, spadalo pod správu německého gestapa. Postupně zde byli shromážděni i Židé z ostatních táborů v Srbsku. Do jara 1942 byl tábor zcela vyprázdněn. Řada lidí nepřežila kruté podmínky, které panovaly především v romské části tábora, ostatní byli zabiti v již zmíněných „dušegupkách“, kamionech se smrtícím plynem.

Na jaře 1942 místo přešlo do druhé fáze a stalo se sběrným táborem především pro ty, kteří se účastnili povstání proti nacistickému režimu. Muže schopné práce posílali do pracovních táborů a ti, kteří pracovat nemohli, byli převáženi do Jasenovace, kde většinou umírali na popravišti Donja Gradina. Celá řada lidí však nepřežila podmínky v táboře, umíralo i 100 lidí denně.¹⁴³ Koncentrační tábor Sajmište fungoval až do roku 1944, kdy byl nejprve v dubnu zasažen bombardováním a v září byl zcela opuštěn.

Sajmište se po konci druhé světové války stalo místem, na němž lze velmi přesně ilustrovat selektivnost jugoslávské paměti, která se zakládala primárně na uctívání vojenských obětí. Jugoslávie se snažila marginalizovat oběti holokaustu a jejich připomínky ve veřejném prostoru. Ještě v padesátých letech docházelo ke snaze vymazat stopy židovské komunity. V roce 1950 byla zbořena monumentální sefardská synagoga v Bělehradě na Dorćolu, jejíž budova přežila i nacistický pokus o vypálení, a na jejím místě byla postavena galerie fresek.¹⁴⁴ Pokud se na Židy vzpomínalo, pak jen jako na „další oběti“ vedle „důležitějších obětí“,¹⁴⁵ jako byli partyzáni, komunisté a vlastenci, kteří padli za svou zemi. Koncentrační tábory byly prezentovány jako místa smrti vlastenců a informace, že tam byli nejsystematičtěji vyvražďováni Židé, v podstatě vymizela. Sajmište tedy ukazuje vztah Jugoslávie k židovské komunitě, který se projevoval mlčením a zapomněním.

Po konci války bylo jasné, že nelze navázat na předválečnou funkci místa a znovu ho uvést do chodu jako výstaviště, protože se Jugoslávie snažila odštíhnout od královské minulosti a soustředit se na vznik nové společnosti. Začal se zde plánovat monumentální projekt výstavby Nového Bělehradu, moderního města, kde se měly nacházet všechny důležité instituce a reprezentativní budovy. S jeho stavbou však šlo ruku v ruce ničení vzpomínek a vytváření ideologie zapomnění.

¹⁴² RADLE, Rena a Milovan PISSARI. *Mesta stradanja i antifašističke borbe u Beogradu 1941–44*, s. 179.

¹⁴³ Tamtéž, s. 199.

¹⁴⁴ MANOJLOVIĆ-PINTAR, Olga a Aleksandar IGNJATOVIĆ. *Prostori selektovanih memorija: Staro sajmište u Beogradu i sećanje na Drugi svetski rat*, s. 99.

¹⁴⁵ Tamtéž, s. 100.

Na výstavbě Nového Bělehradu se podílely především mládežnické brigády, které byly ubytované právě na Sajmišti. Některé budovy byly opraveny a staly se z nich ubytovny, jídelny nebo administrativní prostory, jiné byly rozebrány a na jejich místě se postavily vhodnější menší stavby pro dělníky. Do konce čtyřicátých let zde probíhal poměrně rušný kulturní a společenský život.¹⁴⁶ Nicméně se neobjevovaly zmínky o existenci koncentračního tábora. V prvních poválečných letech se spíše stál snažil historii přepsat a zaměřit se na vytvoření nové lepší budoucnosti.

Po roztržce se Sovětským svazem se Jugoslávie dostala do ekonomických problémů, a tak byla stavba Nového Bělehradu přerušena a mladí brigádníci a dělníci Sajmište opustili. V roce 1952 zde byla vytvořena tzv. umělecká kolonie: bývalé pavilony získali umělci, malíři, sochaři a spisovatelé. Umělci na Sajmišti nebyli příliš spokojeni, protože uměleckou kolonii si město představovalo jen jako dočasné řešení, než se budovy zboří. Okolí také v té době obsadily četné romské rodiny v často ilegálně postavených domcích.¹⁴⁷

V této době vznikla první iniciativa připomenout si oběti bělehradského koncentračního tábora při příležitosti desátého výročí začátku války v Jugoslávii. Dne 7. července 1951 byl odhalen pomník, který však nestál na místě bývalého tábora, ale až ve vzdálené části Bělehradu Bežanija, kde se pohřbívali mrtví ze Sajmište. Místo bylo oficiálně nazváno „Partyzánský hřbitov“, což je problematický název, protože většina zde pohřbených nebyli partyzáni, ale židovské či romské ženy a děti. Nápis na pomníku hlásal, že tam leží 8 000 obětí, i když na místě bylo exhumováno 3 600 těl.¹⁴⁸ To odpovídá tehdejší tendenci navyšovat počet obětí, a tedy hrdinů z řad partyzánů. Další snaha o vytvoření vizuální připomínky obětí koncentračního tábora přišla v roce 1957, kdy byl postaven pomník na zemunském hřbitově, přímo v místě, kde se nacházel masový hrob. Na samotném Sajmišti však stále pomník nikdo nepostavil. V roce 1961 se měl v Bělehradě uskutečnit první sjezd zemí Hnutí nezúčastněných. Vláda se proto snažila, aby město působilo navenek co nejlépe. Došlo k obnově výstavby Nového Bělehradu, k vystěhování romských rodin z prostoru Sajmište a k opravě fasád ateliérů. Stále ještě zde však chyběla jakákoliv reakce na historii tohoto místa. Z toho lze usuzovat, že byli Židé a Romové pro režim vedlejší nebo nedůležití.

Až v prosinci 1966 byl vyhlášen břeh Sávy, na kterém se Sajmište nacházelo, „pamětním břehem“.¹⁴⁹ Organizace založená přeživšími z koncentračního tábora a Sekce

¹⁴⁶ BYFORD, Jovan. *Staro sajmište*, s. 71.

¹⁴⁷ Tamtéž, s. 80.

¹⁴⁸ MIHAJLOV, Saša. Podizanje spomenika na Starom sajmištu i njegovo značenje – spomenik žrtvama fašističkog terora u logoru sajmište i/ili spomenik žrtvama genocida., s. 131.

¹⁴⁹ Tamtéž, s. 132.

SUBNOR pro deportované a internované se zde snažila instalovat pamětní desky a busty, k čemuž nakonec nedošlo. Při třicátém výročí osvobození Bělehradu 20. října 1974 byla na Sajmišti konečně umístěna pamětní deska, na níž byl kromě textu také vyobrazen květ označující všechna bělehradská místa nějakým způsobem spojená s druhou světovou válkou. Avšak i zde nalezneme důkaz malého zájmu: kvůli její nedostatečné kvalitě ji už po deseti letech museli opravovat. Vidíme tak další příklady toho, že se Sajmišti, tedy místu smrti Židů a Romů, nevěnovala taková pozornost, jakou můžeme ve stejné době sledovat u výstavby pomníků připomínajících bitvy či partyzánské oddíly.

Na začátku osmdesátých let došlo k aktualizaci dříve zmíněných cílů SUBNOR zaměřujících se především na mládež, která dle jejich mínění mohla snadno propadnout nebezpečným myšlenkám nacionalismu a jiným kontrarevolučním idejím.¹⁵⁰ Pozornost se tedy obrátila právě na prostor Nového Bělehradu, kde žilo velké množství lidí. Vzhledem k tomu, že se jednalo o sídliště postavené po válce, neexistovala přirozená návaznost na lokální tradice a neměli „vlastní“ partyzánské hrdiny. Proto se SUBNOR, Svaz mládeže a SSRNJ¹⁵¹ rozhodly využít pro své účely Sajmište, které se nacházelo v těsné blízkosti Nového Bělehradu.

To se mělo stát místem setkávání, kde se budou pravidelně odehrávat masová shromáždění a vzpomínkové akce. 7. července 1984 tam byl odhalen nový pomník, podstavec s černou mramorovou pamětní deskou. Hlavním cílem bylo informovat děti a mládež, místo tak získalo především edukační charakter. Každý rok se na Sajmišti odehrávala Velká lekce historie (Veliki istorijski čas), s níž byl vždy spojen i proslov, pokládání věnců a sváteční Pochod vzpomínání a varování (Marš sećanja i opomene). V roce 1986 byl ceremoniál přesunut z července na 9. května, aby probíhal během školního roku a mohlo se tak účastnit větší množství dětí. Tento den byl nazýván od té doby nejen dnem vítězství nad fašismem, ale také „dnem koncentračního tábora Sajmište“.

V osmdesátých letech tedy Sajmište získalo konečně alespoň nějakou pozornost. Začala se plánovat i výstavba pomníku a memoriálního centra. V roce 1986 byl jmenován Odbor dokončení pamětního parku Jajinci a lágru Sajmište (Odbor za dovršenje spomen parka Jajinci a obeležja logora Sajmište), který se však více zaměřoval na dokončení pomníku Jajinci. V jednom ze zachovalých pavilónů Sajmište mělo vzniknout muzeum a byla vyhlášena sbírka artefaktů, které s místem nějak souvisely. Je příznačné, že samostatný konkurz na výstavbu pomníku na Sajmišti nebyl vyhlášen a přijal se návrh, který vyhrál druhé místo v konkurzu na Jajinský pomník. Tento návrh odpovídal zadání, protože základní příběh obou míst byl totožný.

¹⁵⁰ BYFORD, Jovan. *Staro sajmište*, s. 113.

¹⁵¹ SSRNJ – Socialistický svaz pracujících Jugoslávie (Socijalistički savez radnog naroda Jugoslavije)

Oba měly připomínat koncentrační tábory, utrpení, vítězství a svobodu. Pomník měl být odhalen roku 1990, ale nebyl dokončen včas a představen byl až v roce 1995. Dodnes nedošlo k rekonstrukci zbytků výstaviště ani k otevření muzea.

Naši tezi, že historie místa neodpovídá oficiálnímu narativu, potvrzuje skutečnost, že se pozornost i v době největší slávy věnovala primárně příběhu o hrdinných vlastencích. Smrt židovských a romských rodin se nepřipomínala vůbec, nebo jen okrajově, a na připomínkové akce ani nebyli zváni představitelé židovské komunity.

7. Případové studie: Bujanj, Kragujevački Oktobar/Šumarice, Slobodište, Kosmaj, Kadinjača

Následující část práce chce přiblížit ty pomníky a komplexy, které představovaly oficiální jugoslávský narativ o druhé světové válce. V případových studiích se snažíme zjistit, nakolik se výše popsané fenomény projevovaly na konkrétních pomnících v SR Srbsko. Pokusíme se sledovat jejich roli v kontextu kolektivní identity, již nám pomohou doložit i dobové materiály, a prozkoumáme jejich vývoj od konce války. Budeme posuzovat také změny ve vizuálu a v přístupu k příběhu, který znázorňují, a zaměříme se na to, co vedlo k posunu směrem k modernismu. Zhodnotíme, do jaké míry naplňovaly hypotézu o spirituálním využití těchto míst, jestli se staly turistickým cílem a jakou roli v celém procesu hrál stát, S(U)BNOR a široká veřejnost.

7.1 Niš – pomník Bujanj

Toto místo bylo do práce zařazeno, protože na něm lze ilustrovat důležitou roli modernistických komplexů v jugoslávském narativu: původně menší průměrný pomník byl v šedesátých letech, jako jeden z prvních, doplněn právě o modernistický monument. Pomník v Niši připomíná více než 10 000 Srbů, Židů a Romů zastřelených na kopci Bujanj od února 1942 do září 1944 nacistickými okupanty. Ve městě se nacházel koncentrační tábor Červený kříž, jehož budova zůstala zachovaná a bylo v ní otevřeno muzeum.

7.1.1 Vývoj přístupu od konce války do padesátých let

K prvnímu vypořádání s minulostí došlo hned na konci války, kdy byla na Bujanji postavena krypta s ostatky popravených. O pět let později, tedy v roce 1950, zde místní SBNOR a město Niš vytvořily poměrně skromný pomník ve tvaru kamenné pyramidy.¹⁵² Stál na něm nápis „Během čtyřletého boje, který vedly jugoslávské národy pod vedením komunistické strany a soudruha Tita, na tomto místě okupanti zastřelili přes 10 000 hrdinů a vlastenců ze všech krajů Srbska, věrných synů revolučního boje našich národů a jejich svobodné minulosti. SBNOR a město NIŠ“.¹⁵³ Již z tohoto nápisu je zřejmý narativ vytvořený k tomuto místu, který odkazuje k hrdinství, vlastenectví a boji, zatímco smrt Romů a Židů zde nebyla připomenuta ani zmínkou. Prvotní příběh tak lze porovnávat s osudem pomníků Jajinci a především Sajmište.

¹⁵² CVETKOVIĆ, Ivana a Djordje STOŠIĆ. Konzervatorsko-restauratorski radovi na spomen-parku „Bujanj“ u Nišu., s. 65.

¹⁵³ Tamtéž.

Pomník se v padesátých letech nestal příliš populárním místem ani centrálním místem setkávání mimo výroční akce s pokládáním věnců. Jak píše Bergholtz: „Cestou k původnímu pomníku na návštěvníky útočily děti, které na příchozí pokřikovaly nadávky a někdy je i napadaly“.¹⁵⁴ To nám umožňuje předpokládat, že se místo nestalo součástí živé paměti obyvatel Jugoslávie, ale ani samotného města Niš. Místo respektu lze z chování zmíněných dětí vyčíst neúctu. Také to potvrzuje dříve popsání zjištění SUBNOR ke čtvrtému a pátému sjezdu: NOB nehrál v životě lidí, a především mladých generací, tak zásadní roli, jakou si přál. A proto bylo nutné změnit přístup k prezentaci výkladu událostí druhé světové války.

7.1.2 Modernistický pomník na Bubanji – plánování a výstavba

V roce 1953 se objevil názor, že je potřeba pomník rozšířit a vytvořit zde memoriální park. Při konkurzu se sešlo 20 návrhů, ale ani jeden nebyl shledán dostatečně vhodným, proto musel být vypsan další konkurz (1958). Ani tentokrát žádný z deseti návrhů neobsadil první místo,¹⁵⁵ dva autoři však získali místo druhé: bělehradský výtvarník Mihajlo Mitrović a Ivan Sabolić ze Záhřebu. Komise pak oběma oceněným autorům navrhla, aby svoje koncepty upravili a více do nich zapracovali klíčová témata: minulost, současnost a budoucnost. Vyžadovala také, aby pomník velkolepostí evokoval počet těch, kdo tu zahynuli.¹⁵⁶ Uvedené požadavky odpovídají dříve popsaným tendencím. Pomníky a memoriální komplexy měly za cíl nejen připomínat samotnou událost druhé světové války, ale také abstraktním jazykem formulovat vidinu lepší socialistické budoucnosti. První cenu a možnost postavit pomník nakonec získal Ivan Sabolić se svým týmem. Výstavba začala v dubnu 1962 a slavnostní odhalení proběhlo v říjnu 1963, tedy na výročí osvobození města Niše a zároveň zformování první jihomoravské partyzánské brigády. V době svého otevření v roce 1963 byl jedním z prvních dokončených modernistických projektů.

Komplex můžeme považovat za typický příklad jugoslávského socialistického modernismu: měl být především manifestem vítězství nad smrtí a vyzdvihovat oběť za svobodu. Lze zde také ilustrovat aktivní zapojení návštěvníka, který musí projít celou řadou „zastavení“. Gojko Jokić ho ve svém turistickém průvodci po jugoslávských pomnících označil za jeden z nejhezčích v jižním Srbsku a jeho význam popsal takto: „Vypráví o boji a vítězství. Obrací se k historii, ale nese zprávu budoucnosti: vždy bude nepřítel jakéhokoliv druhu

¹⁵⁴ BERGHOLTZ, Max. Medju rodoljubima, kupusom, svinjama i varvarima: spomenici i grobovi NOR-a 1947-1965. godine, s. 93.

¹⁵⁵ CVETKOVIĆ, Ivana a Djordje STOŠIĆ. Konzervatorsko-restauratorski radovi na spomen-parku „Bubanj“ u Nišu., s. 65.

¹⁵⁶ CRVENKOVIĆ, Biljana C. a Djordje STOŠIĆ. Uloga spomenika u istoriji konstrukcije pamćenja i gradjenju kolektivnog identiteta na primerima spomeničkog nasleja jugoistoka Srbije, s. 48.

a agresor očekáván pěstmi.¹⁵⁷ Tím vystihl podstatu tohoto pomníku a potvrdil splnění zásadní podmínky v zakázce.

Park však nebyl pouze adorován, ale také kritizován za to, že nebral v potaz původní prostředí kopce a nepracoval s původní přírodou.¹⁵⁸ Můžeme tak usuzovat, že někteří představitelé státu nesouhlasili s radikální změnou prostoru, například s vykácením stromů pro moderní stavbu. Přesto i tyto kritické hlasy byly směřovány především ke špatnému zakomponování do přírody a nekritizovaly pomník jako takový.¹⁵⁹ Starosti jim naopak působilo, že příroda dostatečně nechrání pomník před vlivy počasí.

7.1.3 Popis pomníku

Ústředním bodem celého parku jsou 3 monumentálně zpracované zaťaté pěsti. Dále se v komplexu nachází memoriální zeď, amfiteátr a pietní cesty vedoucí k pomníku. Pěsti vysoké 13, 14 a 16 metrů jsou vytvořené z vyztuženého betonu.¹⁶⁰ Tento typický modernistický materiál byl vnímán jako symbol síly, moci a vítězství moderní socialistické Jugoslávie. Surovost tohoto místa zdůrazňovalo použití betonu neleštěného. Zaťaté pěsti lze interpretovat různě. Podle jednoho výkladu znázorňují muže, ženu a dítě, kteří jako rodina padli na tomto místě. Podle jiného symbolizují vítězství, boj, vzdor a výhrůžku případným novým okupantům či útočníkům. Pěsti jsou také univerzálním a srozumitelným symbolem revoluce: vztyčené zaťaté pěsti, případně pěsti se zbraní, byly zobrazovány na partyzánských plakátech během druhé světové války. Podle dalšího vysvětlení představují tři etnika, která na tomto místě nejvíce strádala, tedy Srby, Židy a Romy. To by znamenalo významný posun v narativu oproti původnímu pomníku. V turistickém průvodci po Niši však toto vysvětlení není uvedeno a pracuje se pouze se symbolikou „boje, vítězství, výhry, vzdoru a výhrůžky případným útočníkům.“¹⁶¹ Také v souhrnné práci o pomnících NOB SR Srbsko je ještě v roce 1981 otištěn text, který se nachází na původním pomníku a významem zaťatých pěstí se nezabývá.¹⁶²

Memoriální zeď je zpracovaná z bílého pilepského mramoru o rozměrech 32x2,5 metrů.¹⁶³ Má na sobě reliéf, který stylizovanými piktogramy přibližuje bubanjský

¹⁵⁷ JOKIĆ, Gojko. *Jugoslavija: Spomenici revolucije*, s. 241.

¹⁵⁸ ČOLIC, Dušan B. a Vera BROZ. *Zaštita prirode i zaštita spomenika narodnooslobodilačke borbe*, s. 32.

¹⁵⁹ Tamtéž, s. 30.

¹⁶⁰ CVETKOVIĆ, Ivana a Djordje STOŠIĆ. Konzervatorsko-restauratorski radovi na spomen-parku „Bubanj“ u Nišu., s. 66.

¹⁶¹ STAMENKOVIĆ, Djordje. *Spomen-park Bubanj, Niš*, s. 4.

¹⁶² POPOVIĆ-ZUMA, Razumenka. *Spomenici narodnooslobodilačke borbe i revolucije SR Srbije 1941-1945*, s. 126.

¹⁶³ CVETKOVIĆ, Ivana a Djordje STOŠIĆ. Konzervatorsko-restauratorski radovi na spomen-parku „Bubanj“ u Nišu., s. 66.

příběh. První kompozice zobrazuje zbraň jako symbol zabíjení, druhá symbolizuje povstání národa, třetí kapitulaci nepřítele a čtvrtá vítězství právě v podobě zaťatých pěstí. Poslední kompozice zachycuje text básně místního básníka. Její obsah zcela odpovídá tématu prostupujícímu jugoslávskou memoriální architekturou o síle komunistů a o světlé cestě směrem do budoucnosti. „Z krve komunistů a vlastenců, povstaly pěsti vzpoury a napomenutí, pěsti revoluce, pěsti svobody. Stríleli po nás, ale nikdy nás nezabili, nikdy si nás nepodmanili. Zašlapali jsme temnotu a uvolnili cestu slunci.“ Obrázky jsou velmi snadno čitelné, takže jim kdokoliv porozumí. Je tu tedy zřejmá snaha, aby každý příchozí získal základní informace tak, jak si to zadavatelé projektu přáli. Reliéfy jsou znakem spíše padesátých let, v šedesátých letech a později se již prakticky neobjevovaly. Můžeme zde tedy pozorovat jakousi zastaralou tendenci a návaznost na předchozí desetiletí i přes nové modernistické zpracování.

Pietní stezka dlouhá 470 metrů vedla prostranstvím k memoriálnímu komplexu, kde se nacházel vydlážděný prostor také ve tvaru pěstí, což je však zřejmé jen při pohledu ze vzduchu. Prostor i stezka byly původně vydlážděny neopracovaným kamenem, symbolizující těžkou cestu k vítězství.¹⁶⁴

7.1.4 Popularizace prostoru a jeho využívání

Skutečnost, že přímo k pomníku Bubanj byl vydán zvláštní průvodce a že v průvodci po jugoslávských pomnících zaujímal přední místo, naznačuje, že odpovídá tezi o turistickém využití memoriálních komplexů. Zdá se, že se stal důležitým centrem kulturní paměti v Jugoslávii, zejména na jihu SR Srbsko. Pravidelně se zde odehrávaly akce připomínající tragédii, k níž na místě došlo, ale také oslavující vítězství a život. Ročně Bubanj navštívilo několik tisíc lidí z celé země. Pro pionýry a školní skupiny byl v amfiteátru připravený program, především přednášky z historie. Bubanj nebyl jen turistickým cílem, ale stal se i oblíbeným místem pro trávení volného času. To lze doložit také tím, že v rámci komplexu vzniklo sportovní centrum a prostor pro rekreaci, často využívané obyvateli Niše pro svou snadnou dostupnost.

Pro opětovnou popularizaci místa v pozdních osmdesátých letech hrál svou roli fakt, že o koncentračním táboře Červený kříž natočil srbský režisér Miodir Stamenković film *Lager Niš*. Ten vyprávěl o událostech, kdy se v únoru 1942 pokusilo o útěk 105 vězňů tábora. Svým námětem je film výjimečný, protože se jedná o jeden z málo filmů s tematikou druhé světové války, který není o hrdinských činech partyzánů, ale o osudu lidí v táboře. Film je ovšem velmi

¹⁶⁴ CRVENKOVIĆ, Biljana C. a Djordje STOŠIĆ. Uloga spomenika u istoriji konstrukcije pamćenja i gradjenju kolektivnog identiteta na primerima spomeničkog nasleja jugoistoka Srbije, s. 48.

problematický v zobrazení Židů.¹⁶⁵ Příběh se zaměřuje na povstání vedené nežidovskými vězni. Židé jsou zobrazeni jako lidé pasivní, vyděšení a modlící se v hebrejštině. Z narativu o hrdinství povstání byli zcela vyřazeni, v této otázce tak nedošlo k výraznému posunu oproti prvotní fázi připomínání událostí v Niši.

Podobně problematická se jeví otázka, jak stát naložil s odkazem vyhlazování romského obyvatelstva. O Romech, kteří byli zabiti přímo v táboře nebo zastřeleni na Bujanji, dodnes existuje minimum informací.¹⁶⁶ O Židech a Srbech byla vedena evidence, ne však o Romech, a není zřejmé, že by se tím režim nějak hlouběji zabýval. V průvodci po Niši a Bujanji je jen malá zmínka, že mezi zabitými byli i Romové.¹⁶⁷ Lze tu tak vysledovat jistou spojitost s osudem Romů v Sajmišti, případně v Kragujevaci, přiblíženém v následující kapitole.

Velká část memoriálních komplexů měla jako součást muzeum nebo vzpomínkový dům, který blíže informoval o událostech, jež připomínal abstraktní pomník. V tomto případě muzeum nikdy otevřeno nebylo, ale jeho úlohu částečně nahradilo muzeum v prostoru bývalého koncentračního tábora, postavené v roce 1969. Budovy tábora zůstaly v původním stavu, jedná se tak o unikátní svědectví té doby. Jak bylo již dříve popsáno na příkladech Sajmište, Jasenovace, případně vesnice Donja Gradina, původní fyzické doklady o koncentračních táborech v Jugoslávii nebyly na jiných místech zachovány.

7.2 Memoriální park „Kragujevački Oktobar“ – Šumarice

Memoriální park Kragujevačský říjen (Kragujevački Oktobar) nebo také Šumarice je pro svou velikost jedním z nejambicióznějších projektů tohoto typu v Jugoslávii. V Kragujevaci bylo 20. a 21. října 1941 nacisty popraveno asi 7 000 obyvatel města a okolí,¹⁶⁸ především civilistů, žen, dětí a také studentů a učitelů z místního gymnázia. K popravám došlo na základě incidentu z 16. října 1941, kdy bylo na cestě mezi Kragujevacem a vesnicí Gornji Milanovac zabito 10 nacistických vojáků a 26 jich bylo zraněno.¹⁶⁹ Nacisté se krutě pomstili: za každého zabitého nacistu mělo být popraveno sto komunistů a za každého raněného padesát civilistů. Ve skutečnosti došlo k zavraždění mnohem většího počtu zdejších obyvatel. Park se nachází v oblasti třiceti masových hrobů na 352 hektarech a prochází jím 7 kilometrů dlouhý okruh.

¹⁶⁵ BYFORD, Jovan. Between Marginalization and Instrumentalization: Holocaust Memory in Serbia since the Late 1980 s, s. 528.

¹⁶⁶ JOVANOVIĆ, Djokica. ... Čuo je da su Cigani streljani na Bubnju... Kultura zaborava ili Romi u Nišu u vreme II svetskog rata, s. 84.

¹⁶⁷ STAMENKOVIĆ, Djordje. *Spomen-park Bujanj, Niš*, s. 8.

¹⁶⁸ ŠESTÁK, Miroslav, Miroslav TEJCHMAN, Ladislav HLADKÝ, Lubomíra HAVLÍKOVÁ, Ladislav HLADKÝ a Jan PELIKÁN. *Dějiny jihoslovanských zemí*, s. 470.

¹⁶⁹ GARAČA, Vuk, Svetlana VUKOSAV, Milan BRADIĆ a Jelena TEPAVČEVIĆ. *Planiranje, opremanje i vrednovanje spomenika NOB-a u Jugoslaviji*, s. 64.

Komplex však nedosáhl svého potenciálu a nepodařilo se postavit pomník na každém hrobě tak, jak to bylo původně v plánu.

7.2.1 Vývoj přístupu k událostem

Přístup k obětem kragujevackých poprav byl sporný, nabízela se otázka, zda se jedná o oběti nebo o hrdiny a jakým způsobem události prezentovat. Narativ o kragujevackých událostech prošel značným vývojem od popírání k celostátní důležitosti. V přechozích kapitolách jsme uvedli, že jugoslávský komunistický režim měl problém s prezentací civilních obětí druhé světové války, včetně koncentračních táborů. Také jsme v souvislosti s režimem vyzdvihli klíčový význam partyzánů a jejich oslavu, blížící se až posvátnému uctívání. To potvrzuje i to, že se režim, zastoupený místní organizací SUBNOR, rozhodl do popředí vyprávění o druhé světové válce postavit událost osvobození města partyzány v roce 1944 a mlčet o obětech z října 1941.

Příkladem mlčení o Kragujevaci může být film „Kragujevac 1941“ natočený v roce 1949, který se nedostal do distribuce a bylo zakázáno ho promítat, protože partyzáni ve filmu nebyli zobrazeni jako „morálně čistí hrdinové“.¹⁷⁰ Ještě v roce 1952 představitelé lokální organizace SUBNOR prosazovali postavit na náměstí busty čtyř partyzánů, kteří osvobodili město. O postavení pomníku obětem masakru se ani neuvažovalo.

Osud Kragujevace připomíná Jasenovac, kde oživení vzpomínek zajistili přeživší z tábora a rodiny zavražděných. Ani zde se o první označení místa tragédie nezasloužil SUBNOR, ale obyvatelé města ve spolupráci s organizací Antifašistická fronta žen (Antifašistički front žena). Masové hroby byly alespoň označeny nízkou zídou s nápisem, kde se pravidelně odehrávaly pietní akty a sloužily pravoslavné mše.¹⁷¹ Z těchto informací můžeme vyvozovat, že zde měla po válce větší vliv a dosah církev než lokální organizace SUBNOR. Ta se rozhodla držet se svého výkladu historie a zřejmě nezvládla adekvátně a včas zareagovat na potřeby obyvatel. Na rozdíl od ní byla církev součástí komunity a už během války i přes zákaz slavila mše na místě masových hrobů. Na konci čtyřicátých let byl opět vydán zákaz sloužit zde mše, musely se přesunout do kostelů ve městě, kde nebyly na očích široké veřejnosti.¹⁷² To ukazuje na snahu odpoutat pozornost od tragédie a nasměřovat ji k oslavě hrdinství, které však nebylo komunitě vlastní.

¹⁷⁰ KARGE, Heike. *Sećanje u kamenu - okamenjeno sećanje?*, s. 160.

¹⁷¹ Tamtéž, s. 162.

¹⁷² Tamtéž.

Když se v roce 1952 objevil plán vytvořit jen jeden masový hrob, kam by byly přepraveny ostatky zabitých ze všech hrobů, veřejnost se vzbouřila.¹⁷³ I vedení města bylo nespokojené s tím, že se pozornost nevěnovala obětem říjnového masakru a zpočátku bez větší pomoci SUBNOR pozvalo do Kragujevace umělce a začalo samo plánovat konkurz na vytvoření pomníků.¹⁷⁴ SUBNOR nakonec přistoupil na tlak veřejnosti a vedení města a zapojil se do vytváření nového memoriálního komplexu. Tím přijal jejich interpretaci událostí z války, kde nebyli v popředí partyzáni osvobozující město, ale příběh o zastřelených studentech gymnázia. Přestože došlo ke změně narativu, v průvodci po Kragujevací z roku 1977 je stále v popisu války více pozornosti věnováno partyzánskému hrdinství a vzniku partyzánských jednotek než samotnému 21. říjnu 1941.¹⁷⁵

Kragujevac se postupem času stal jedním z nejzásadnějších míst jugoslávského vzpomínání na NOB. To potvrzuje i oficiální zpráva Závodu ochrany přírody z roku 1974, která Kragujevac označila za jedno z nejdůležitějších jugoslávských memoriálních míst NOB.¹⁷⁶ Už samotný fakt, že byl po Kragujevací vydán samostatný průvodce a ve všech průvodcích po pomnících NOB má významnou pozici, dokazuje posun ve vnímání. Rostoucí zájem zaměřený na toto místo nespočíval jen v oslavě partyzánů, ale do popředí se dostala i připomínka masakru.

7.2.2 Plánování a výstavba

V roce 1953 jugoslávské autority založily Institut memoriálního parku „Kragujevački Oktobar“, který měl za cíl postarat se o postavení komplexu, sbírat dokumenty a doklady o události.¹⁷⁷ Z toho je zřejmé, že k posunu vnímání kragujevackého příběhu došlo poměrně rychle. Přípravě projektu pomohl i fakt, že v územním plánu města se již dříve počítalo se vznikem parku lesního typu na tomto místě.¹⁷⁸

Přestože plánování výstavby parku začalo již v roce 1953, bylo rozhodnuto, že je potřeba hledat novou formu memoriálu, která by měla atraktivní historicky edukační funkci a zapojila do aktivit v parku i mladé lidi.¹⁷⁹ To nám umožňuje vyslovit domněnku, že myšlenky artikulované v šedesátých a sedmdesátých letech se objevovaly již dříve v přechodném období mezi socialistickým realismem a socialistickým modernismem. Lze konstatovat, že bylo

¹⁷³ KARGE, Heike. *Sećanje u kamenu - okamenjeno sećanje?*, s. 164.

¹⁷⁴ Tamtéž, s. 165.

¹⁷⁵ JOKIĆ, Gojko. *Spomen-park Kragujevački oktobar*.

¹⁷⁶ ČOLIĆ, Dušan B. a Vera BROZ. *Zaštita prirode i zaštita spomenika narodnooslobodilačke borbe*, s. 30.

¹⁷⁷ STEVANOVIĆ, Nina. *Architectural Heritage of Yugoslav-Socialist Character*, s. 233.

¹⁷⁸ MARTINOVIĆ, Marija. *EXHIBITION SPACE OF REMEMBRANCE*, s. 308.

¹⁷⁹ Tamtéž, s. 309.

žádoucí, aby se park nestal jen místem truchlení pozůstalých, ale aby byl lákavý i pro ty, kteří neměli s kragujevackou tragédií vlastní zkušenost.

Na to, jak se konkrétně vypořádat s tak rozlehlým prostorem, se objevily dva protichůdné názory: buď prosazovat rekreační potenciál parku a hroby nijak neoznačovat, nebo mít hroby jako primární cíl při návštěvě parku a všemu ostatnímu ponechat sekundární roli.¹⁸⁰ Druhý názor nakonec převládl a byl vyhlášen konkurz na vytvoření parku, který „neměl být hřbitovem, a to ani moderním, neměl by být ani pomníkem obětem nebo zločinům fašismu, ale hlavně by měl být monumentem hrdinství a revoluce pracující třídy ... měl být jedinečný a jako takový dávat sílu a inspiraci.“¹⁸¹ Ze zadání konkurzu můžeme odvodit, že ač se do ohniska zájmu dostal původně opomíjený příběh o masakru, zdůrazňovat se stále měl prvek hrdinství a revoluce, tolik vyzdvihované i na partyzánském osvobození města.

Předběžný návrh zpracování připravil tým během let 1954 a 1955. Park se měl skládat z muzea, mauzolea a třiceti pomníků, které by označovaly masové hroby. Každá ze šesti republik se měla postarat o jednu část parku a přispět vlastním pomníkem ve smyslu hesla *bratrství a jednota*. Hned od začátku výstavby v roce 1955 byly zaangażované dobrovolné brigády mládeže ORA. Lze tak opět uplatnit tvrzení, že zapojení mládeže do fyzické práce na budování pomníků bylo důležité pro přijetí státních myšlenek za vlastní.

Práce na parku nepostupovaly příliš rychle, do roku 1966 byly postavené pouze cesty a tři pomníky. Naopak v tomto období vzniklo ve městě umělé jezero, které se stalo přirozeným místem setkávání obyvatel. To můžeme pokládat za nezvládnutí situace ze strany Institutu pro výstavbu parku, protože jezero přebralo rekreační potenciál parku. U jezera se otevřely restaurace, kavárny a sportovní centrum a lidé tak trávili raději svůj volný čas zde. Kvůli budování jezera musel být přemístěn jeden z masových hrobů. To ukazuje na fakt, že lidé se rádi setkávali, ale nebyl jim poskytnut prostor, ve kterém by mohli kromě trávení volného času také získávat požadovanou zprávu o minulosti, případně uvažovat nad budoucností.

Kvůli nedostatku financí byl v roce 1966 vytvořen Fond pro výstavbu, údržbu a uspořádání parku a propojil se s kragujevackou továrnou na automobily závody „Crvena zastava“. Zaměstnanci továrny museli pracovat dva volné dny každý rok a výplata za tyto dny šla do Fondu. Tato spolupráce fungovala mezi roky 1966 a 1970.¹⁸² Zapojení zaměstnanců do financování můžeme považovat za snahu zapojit místní komunity do aktivit propojených s NOB dle doporučení brožury SUBNOR.¹⁸³ Nakolik se s tím však samotní zaměstnanci

¹⁸⁰ MARTINOVIĆ, Marija. EXHIBITION SPACE OF REMEMBRANCE, s. 309.

¹⁸¹ Tamtéž, s. 310.

¹⁸² Tamtéž, s. 311.

¹⁸³ *Preporuke medjurepubličkog savetovanja o problemima zaštite i podizanje spomenika revolucije*, s. 9.

ztotožňovali, zůstává otázkou. Přestože se do budování investovalo z řady zdrojů (SUBNOR, Izvršno veće Srbije, jednotlivé republiky Jugoslávie), výstavba nebyla příliš rychlá a do roku 1986 bylo postaveno pouze 7 pomníků.¹⁸⁴

7.2.3 Popis parku

Přestože se park začal plánovat již v raných padesátých letech, nenalezneme tu ani jedno socialisticko-realistické dílo. Modernistické objekty však nevytvářejí jednotný a ucelený dojem. Ať už se podíváme na později vzniklé komplexy, nebo projekty z 50 a 60. let, Kragujevac se s nimi nedá srovnávat. Projekty Ravnikara i Bogdanoviće jsou na daleko vyšší konceptuální úrovni, a mohou tak i daleko lépe promlouvat k lidem. Nejednotnost Kragujevace je pravděpodobně způsobena rozsáhlostí parku. Je pochopitelné, že byla snaha označit všechna místa masových hrobů, tím ovšem vznikla roztržičnost a v parku se ztrácí především duchovní rozměr, který menší komplexy přinášely. Park pak může působit spíše jako přehlídka uměleckých děl umístěných v přírodě.

Z méně monumentálních objektů můžeme zmínit pomníky Bolesti a vzdoru či Odporu a svobody vytvořené Ante Gržetićem. Jedná se o modernisticky pojaté sochy, ale v porovnání s dalšími objekty nemají tendenci člověka uchvátit a vyvolat velké emoce. Díky své nepříliš monumentální podobě se v obrovském prostoru parku v podstatě ztrácí. Dalším příkladem je pomník Sto za jednoho, který vytvořil v roce 1980 Nandor Glid. Socha připomíná bronzový strom, jehož korunu tvoří propletená těla lidí. V parku se nacházejí ještě dvě menší sochy: Člověk bez iluzí a Sudičky. Tyto objekty neodpovídají požadavkům jugoslávského socialistického modernismu, protože nevyžadují aktivní zapojení diváka, nenabízí mu hlubší zamýšlení a nevyvolávají silné emoce.

Poněkud odlišně lze nahlížet na pomník, který nazval jeho autor Nebojša Delja Křišťálový květ. Připomíná smrt patnácti romských chlapců, kterým bylo mezi dvanácti a patnácti lety, byli zadrženi na ulici při čištění bot a popraveni spolu s dospělými. Autorova představa o křehkosti květiny zlomené na půl a symbolizující smrt nevinných chlapců však není příliš dobře čitelná. Betonová abstrakce je příliš „drsná“. Jeho přítomnost v parku však lze považovat za velmi zásadní, protože jak bylo v práci napsáno již dříve, romským obětem druhé světové války se nevěnovala téměř žádná pozornost, maximálně se objevila zmínka na pamětních deskách.

¹⁸⁴ JOKIĆ, Gojko. *Jugoslavija: Spomenici revolucije*, s. 173.

Symbolem parku se stal pomník popravených studentů a učitelů od Miodraga Živkoviće postavený v roce 1963 přímo na místě jejich popravy. Že se stal znakem parku, lze potvrdit tím, že ve všech prospektech, průvodcích i pracích je vždy zobrazen právě tento pomník.¹⁸⁵ Ostatní pomníky s velmi důležitým obsahem (například Křišťálový květ) jsou v podstatě opomíjené. Tento objekt má tvar písmene „V“, protože jedna ze tříd byla označená symbolem „V/3“. Můžeme ho srovnávat s dalšími pomníky vznikajícími v této době: je natolik monumentální, že se v parku „neztrácí“, dokáže návštěvníka zaujmout, je abstraktní, a přesto symbolický a zcela odpovídá všem dříve popsaným charakteristikám socialistického jugoslávského modernismu.

Symboliku pomníku lze číst mnoha způsoby. Je možné ho vnímat jako vyjádření chuti do života a mládí, které bylo drasticky přerušeno, jako jakousi paralelu s neuskutečňenou touhou vzlétnout, protože křídla jsou zlomena, případně jako symbol vítězství dobra nad zlem, jako ptáka v letu nebo třeba křídla anděla. Interpretace významu pomníku vázána na toto konkrétní místo je však poněkud problematická, protože se jedná o upravený návrh původně vytvořený pro soutěž k pomníku Kamenska v Chorvatsku v roce 1960, který nakonec nebyl vybrán. Měl připomínat smrt vojáků ze šesté slavonské divize a padlých civilistů ze Slavonie, zde však tentýž pomník připomíná smrt žáků a učitelů. Vzhledem k tomu, že byla celkově snaha podávat skrze pomníky abstraktním způsobem univerzální zprávu o hrdinství, revoluci a lepší budoucnosti, je možné znovupoužití návrhu porozumět tak, že poselství obou pomníků bylo veskrze totožné.

Pokud člověk projde celým okruhem, narazí na malý samostatný park Kamenný spáč z roku 1970. Komplex má vlastní přístupovou cestu, kterou obklopují betonové kvádry, a v centru stojí bílé mramorové sochy. Připomíná smrt lidí z vesnic v okolí Kragujevace. Symbolika je zde poněkud těžko čitelná, ale mělo by se jednat o zobrazení stohů či kupek slámy, které se nachází na dvorech venkovských domů.¹⁸⁶ Tento objekt odpovídá požadavkům na socialistický modernismus: vyžaduje akci a zapojení návštěvníka.

Velmi výrazný je dar od SR Chorvatsko. Autorem byl jeden z nejvýznamnějších chorvatských sochařů Vojin Bakić. Ten ve své tvorbě zkoumal možnosti abstrakce, hry materiálů a světla, zkoušel, kam až může zajít, protože měl pocit, že možnost vyjadřovat se figurálně a realisticky již byla zcela vyčerpaná.¹⁸⁷ Tvrdil, že skrze abstrakci a atmosféru, kterou

¹⁸⁵ Viz např. *Spomen-park Kragujevački oktobar*, 1977; *Revolucionarno kiparstvo*, 1977; *Jugoslavija: spomenici revoluciji*, 1968; *Jugoslavija: Spomenici revolucije*, 1986.

¹⁸⁶ <http://www.spomenpark.rs/rs/spomenici-u-memorijskom-prostoru> dne 2.5.2020

¹⁸⁷ MARTINOVIĆ, Marija. EXHIBITION SPACE OF REMEMBRANCE, s. 314.

navozuje, je možné daleko lépe vyjádřit například čistotu, věčnost, nekonečno nebo revoluci.¹⁸⁸ Pomník je složen ze sedmi ocelových různě velkých talířů, propojených podstavcem. Kruhy jsou různě nastaveny, takže si hrají s odrazy světla a okolní přírody. Zrcadlení se dynamicky mění podle toho, kde člověk stojí, reaguje a mění svůj charakter dle denní a roční doby či podle počasí. Je zde velmi dobře čitelný Bakićův rukopis, protože použití oceli se mu osvědčilo v celé řadě projektů, které realizoval v SR Chorvatsko (Lukovdol 1964, Kamenska 1968, Dotrščina 1968 a Petrova Gora 1981).

Na pěti hektarech přilehlých k pomníku se nachází tři masové hroby. Byl zde postaven i amfiteátr, kde se odehrávaly různé vzpomínkové a kulturní akce. Celá chorvatská oblast je obklopená stromy a keři rudých růží, které vytvářejí prostor pro ztišení a kontemplaci. Tento pomník je možné interpretovat jako zásadní i z toho důvodu, že vznikl až v roce 1981, tedy v období, které bylo v práci již dříve označeno jako období postupného útlumu ve výstavbě komplexů.

Vybudování muzea trvalo poměrně dlouho: první idea vznikla již v roce 1955 a k realizaci došlo až v roce 1976. Z toho lze usuzovat, že i přes problémy, ke kterým při výstavbě docházelo, existovala potřeba ji dokončit a tím zajistit edukační funkci parku. Na začátku plánování byly kragujevacké události stále živé v paměti všech obyvatel, ale v době postavení muzea již bylo potřeba aktivně pracovat na předávání informací a udržení vzpomínky. Tým, který připravil návrh (Ivan Antić a Ivanka Raspopović), také vytvořil design muzea současného umění v Bělehradu. Rozdíl mezi nimi je v tom, že kragujevacké muzeum funguje také jako pomník samo o sobě, zatímco muzeum v Bělehradu je jen budova bez symbolického významu. Návrh je unikátní a velmi silně pracuje s emocemi člověka a reprezentuje opuštění staré formy memoriální budovy. Již pozice muzea je symbolická, nachází se na kopci na kraji města a pocit výjimečnosti a důležitosti navozuje samo stoupání k muzeu cestou přímo z centra.

Budova se skládá ze třiceti různě vysokých věží, které symbolizují masové hroby. V celé budově chybí okna, pouze stropy věží jsou prosklené, prostor je tedy osvětlován shora. Chybějící okna navozují lehce klaustrofobní pocit bezmoci. Prosklené stropy a specifický design prostoru člověka nutí vzhlednout vzhůru, což symbolizuje naději popravených, světlo na konci. Další prvek, který na člověka v muzeu silně působí, je ticho. Architekt o své představě muzea řekl, že se snažil vytvořit objekt, který nebude rušit okolí, a tak vyrůstá ze země jako strom. Chtěl vytvořit prostor, kde uměle vytvořené splývá s přírodním.¹⁸⁹ Příkladem toho může

¹⁸⁸ MARTINOVIĆ, Marija. EXHIBITION SPACE OF REMEMBRANCE, s. 316.

¹⁸⁹ Tamtéž, s. 320.

být i pás podlahy tvořený zelenými rostlinami. Prostory uvnitř jsou pomocí točitých schodišť propojeny a umožňují kontinuální pohyb mezi vnitřkem a venkem. Návštěvníci si tam mohou prohlédnout různé druhy umění, jako je socha, malba, poezie, film, nástěnná malba, ale také autentické předměty, které se po popravách v Kragujevac zachovaly (školní sešity, brýle a podobně).

7.2.4 Popularizace prostoru a jeho využívání

Park ve spirituální rovině nepromlouval příliš silně, protože mu chyběl přirozený posvátný duch, ale turismus, kulturní a volnočasové akce tento nedostatek vynahrazovaly. Základní událost je tzv. Velká školní hodina (Veliki školski čas), odehrávající se každý rok 21. října. Můžeme ji porovnávat se slavnostmi v Kruševaci, ovšem zdá se, že zde byl větší důraz kladen na edukativní, případně kulturní stránku. Jejím posláním bylo „chránit vzpomínky na obyvatele města Kragujevac, zastřelené 21. října 1941, pečovat o kulturní paměť a šířit myšlenky míru a tolerance.“¹⁹⁰ První připomínka popravených žáků se v Kragujevac odehrála v roce 1944 a již tehdy nesla stejný název. První Velká školní hodina přímo v parku proběhla v roce 1957 a finální podobu pak získala v roce 1963. Akce se odehrávala před pomníkem Miodraga Živkoviće a skládala se ze dvou částí: oficiální ceremoniál s pokládáním věnců, s projevy politiků a pamětníků války, po nichž zazněla státní hymna, a poté kulturní festival. První polovinu akce můžeme považovat za návaznost na starší tradici, druhou za hlavní lákadlo. Z účasti nejvýraznějších umělců Jugoslávie i zahraničí se dá usuzovat, že se usilovalo o co největší popularizaci. Program vždy přenášela televize v celé zemi, vidíme tak snahu propagovat informace zábavnou formou i v ostatních republikách. Jokić ve svém průvodci uvádí, že se na Velkou školní hodinu scházelo 80 000 až 120 000 lidí z celé Jugoslávie i zahraničí.¹⁹¹ Účast mezinárodních hvězd a přítomnost v zahraničních (i českých) průvodcích¹⁹² měly prezentovat Jugoslávii jako moderní pokrokovou zemi.

Veškerá rozhodnutí o tom, jak má událost vypadat, dělal Koncil Velké školní hodiny. Měl poslední slovo o tom, jaké zde budou koncerty, o obsahu oslav a o programu manifestace. Také vybíral autory, kteří daný rok budou psát básně k výročí 21. října, určoval i hudební skladatele a režiséry. Z toho je zřejmé, že program, ač měl působit jako svobodná oslava a festival, byl pod velkou kontrolou a nebylo možné zde produkovat cokoli, co by neodpovídalo nebo se přímo protivilo režimu.

¹⁹⁰ DJORDJEVIĆ, Marija. *Performance of Commemorating / Performing Heritage.*, s. 158.

¹⁹¹ JOKIĆ, Gojko. *Jugoslavija: Spomenici revolucije*, s. 174.

¹⁹² Např. viz HERMANOVÁ, Nina. *Jugoslávie průvodce*.

Od roku 1975 se pravidelně organizovala OKTOH – Oktobarsko hododarje. Jednalo se o hudební akci, kdy se každý večer mezi 11. a 16. říjnem odehrávaly koncerty nejznámějších jugoslávských i evropských mladých hudebníků. 2. října se konala literární akce nazvaná Světu stačí jedny Šumarice (Dosta su svetu jedne Šumarice). Park byl také vydavatelsky činný a do roku 1984 vydal 52 různých titulů v nákladu 2,3 milionu kusů a každoročně vydával časopis *Veliki školski čas*. Také se pořádala literární a výtvarná soutěž žáků základních a středních škol. Fakt celoročního programu ilustruje, k jak velkému posunu v narativu zde došlo. Také můžeme konstatovat, že úloha tohoto memoriálu je klíčová právě díky programu, protože komplex svým vizuálem nebyl zvláště přelomový a ucelený.

Události v Kragujevací sloužily jako inspirace k umělecké tvorbě. Staly se námětem pro vznik dokumentárního románu *Oktobar 1941* norského autora Per Hansona z roku 1977. Desanka Maksimović svoji báseň *Krvava bajka* napsala ještě během války, po válce se stala základem školních osnov a každý žák se ji učil recitovat nazpaměť. O událostech byly v šedesátých letech natočeny dva filmy: *Prozvan je i V-3* a *Krvava bajka*. Druhý z nich byl vyprávěn z pohledu dětí a byl určen pro mládež. Filmy byly promítány ve více než třiceti zemích světa, včetně Československa. Film *Krvava bajka* získal na festivalu v Karlových Varech v roce 1970 cenu Růže z Lidic, která byla určena „dílům burcujícím proti fašismu a militarismu a vyjadřujícím symbolicky mezinárodní solidaritu v boji za mír ve světě.“¹⁹³ Ve filmu byla „vyzdvihena hrdinská úloha boje jugoslávského lidu“¹⁹⁴ a na festivalu jej uváděl režisér Branimir Tori Janković, který s sebou přivezl i „strýčka v národním kroji“,¹⁹⁵ jednoho z přeživších masakru.

Přímo v areálu se nachází i hotel Šumarice se sály pro sympózia či konference a sportovní centrum. V parku si návštěvník mohl zajistit průvodce, buď jen po muzeu, nebo po celém komplexu. Také bylo možné navštívit „etno-kuču“, tedy typickou vesnickou chalupu. Tyto informace prozrazují, že existovala snaha co nejvíce park propagovat a zvyšovat jeho atraktivitu.

Velká škála akcí, které se v parku pravidelně odehrávaly a měly především pozitivní náboj, však nebyla všem po chuti. Především starší generace pamětníků s jejich vyzněním zcela nesouhlasila. Sanja Horvatinčić to dosvědčuje dopisem Miodraga Zlatice z roku 1978, ve kterém stojí: „...dospělí a děti si čtou šeptem poslední slova ze sešitů kragujevacích studentů, se sundanými pokrývkami hlav, zaklínají se, že budou nenávidět válku, v slzách vzdávají hold

¹⁹³ Československá kinematografie ve světle zahraničního tisku 1970, s. 5.

¹⁹⁴ Tamtéž.

¹⁹⁵ Tamtéž, s. 93.

mrtvým. A zároveň zde vyhrávají harmoniky, housle, zpívá se a tančí kolo.“¹⁹⁶ Z dopisu jasně vyznívá dojem disharmonie: snaha režimu prezentovat hrdinství partyzánů a zářivou jugoslávskou budoucnost co nejpřitažlivěji odrazovala, téměř až urážela ty, kteří měli s válkou vlastní zkušenost.

Kritické hlasy z oficiálních míst upozorňovaly, že při vytváření parku se nehledělo na původní ráz přírody a autentičnost místa.¹⁹⁷ Ve zprávě Závodu na ochranu přírody je uvedeno, že zde došlo ke změně charakteru krajiny a do terénu se kvůli výstavbě velkých pomníků necitlivě zasáhlo.¹⁹⁸ Můžeme se tak domnívat, že modernistická pojetí pomníků, která často poměrně násilně upravovala ráz krajiny, nebyla akceptovatelná pro všechny. Samotná existence kritických ohlasů naznačuje, že ani jednotlivci na oficiálních místech se plně neztotožňovali se způsobem podání jugoslávské identity.

7.3 Kruševac – spomen park Slobodište

Memoriální park Slobodište byl postaven na místě, kde nacisté popravovali jak partyzány, tak civilní obyvatelstvo města Kruševac, například 324 lidí v noci 29. června 1943.¹⁹⁹ Tento komplex je unikátní svou specifickou atmosférou, kde k návštěvníkovi velmi citlivě promlouvá krajina. Oproti jiným zmíněným pomníkům můžeme spatřovat snahy vytvořit zde posvátné rituální místo, které by hrálo důležitou roli v jugoslávském občanském náboženství.

7.3.1 Plánování a výstavba

Memoriální park Slobodište vznikl na základě ideje spisovatele Dobrici Ćosiće²⁰⁰ a hlavního architekta Bogdana Bogdanoviće. Plánování a výstavba začaly v roce 1960 a slavnostní otevření proběhlo 28. června 1965. Místo, kde se měl park nacházet, bylo vizuálně nezajímavé a obyčejné, ale Bogdanović si zde od začátku přál vytvořit sakrální prostor, který by se topograficky odlišoval od svého okolí.²⁰¹ Proto se rozhodl pro neobvyklou práci s krajinou a park částečně zapustil do země. Jeho způsob hry s krajinou můžeme označit

¹⁹⁶ Kolo je tradiční folklórní srbský tanec. HORVATINČIĆ, Sanja. *Spomenici iz razdoblja socijalizma u Hrvatskoj*, s. 134.

¹⁹⁷ ČOLIĆ, Dušan B. a Vera BROZ. *Zaštita prirode i zaštita spomenika narodnooslobodilačke borbe*, s. 30.

¹⁹⁸ Tamtéž, s. 32.

¹⁹⁹ <https://www.rtk.rs/86262/vidovdansko-secanje-na-svecanosti-slobode/> dne 20.5.2020

²⁰⁰ Dobrica Ćosić byl srbský spisovatel a první prezident Svazové republiky Jugoslávie v letech 1992-1993.

²⁰¹ VUKOVIĆ, Vladimir Z. *Arhitektura sećanja – memorijali Bogdana Bogdanovića*, s. 406.

v podstatě za land art,²⁰² přestože v té době ve světě ještě neexistoval a první významná umělecká díla land artových výtvarníků vznikla až na konci šedesátých let.

Výrazný zásah do podoby krajiny byl Bogdanovičovi umožněn spoluprací s místní továrnou na stavební a hornické stroje „IMK 14. Oktobar“. Buldozery z továrny se na výstavbě komplexu testovaly, což fungovalo zároveň jako reklama. Těžké stroje tu vytvořily dvě umělá údolí. Podobně jako u brigád ORA zde tak můžeme sledovat zapojení lokálních sil do budování komplexu, ale také angažovanost státu do výstavby. Propojení fabriky s uměleckým projektem lze také srovnávat s Kragujevacem, kde se na výstavbě podílela továrna na automobily. To lze interpretovat jako pokus státu budovat sounáležitost obyvatelstva s příběhem NOB pomocí jim přirozeného prostředí každodenní činnosti.

Bogdanovič rád a často spolupracoval s lokálními firmami, umělci a dělníky, čímž naplňoval požadavky státu a vysloužil si jeho přízeň. Konkrétně při stavbě Slobodište si nechal dopravit pískovcové kvádry přímo na místo, kde na ně barvou načrtl své představy. Ty konzultoval se zdejšími kameníky, kteří návrhy potom do kamenů tesali.²⁰³ Když byly sochy hotové, nechal si zase poradit od místních školních dětí. Rozdal jim dřevěné tyčky představující sochy a nechal je, aby mu pomohly vybrat místa, kde mají stát.²⁰⁴ Na tomto příkladu můžeme pozorovat dvojí snahu zapojit člověka: skrze přímou účast na výstavbě a také v aktivním způsobu procházení hotového komplexu.

7.3.2 Popis parku

Toto monumentální dílo neční do výšky, ale rozprostírá se do prostoru, případně je zapuštěno do země. Bogdanovič tímto horizontálním zpracováním navazuje na Ravnikarova díla z padesátých let a inspiruje se i svým projektem židovského hřbitova. Park se rozprostírá na ploše osmdesáti hektarů a má tvar číslíce osm. Vzhledem k tomu, nakolik byla pro Bogdanoviče důležitá symbolika, je možné tvar vykládat spíše jako symbol nekonečna. Autor se při navrhování parku inspiroval starými řeckými bájemi i balkánskou mytologií, a proto téměř každý detail nese nějaký význam.

Do komplexu patří vstupní brána, Údolí živých a Údolí vzpomínek. Vstupní brána se nazývá Brána slunce či Brána smrti. Člověka vede přes hranici mezi vnějším světem a ruchem

²⁰² Land Art, v češtině někdy také nazývaný jako krajinné umění, je umělecký proud, který vznikl na konci šedesátých a na počátku sedmdesátých let dvacátého století. Vyvinul jako hnutí stavící se proti komercializaci umění, kdy umělci přenesli umění ven do volného prostoru z galerií a muzeí. Land Art neoddělitelně propojuje umění a krajinu. Díla landartových umělců se často nachází v přírodě, na odlehlých místech, a mnohdy se jedná o výtvořky zároveň monumentální, ale i prchavé. Pro vytváření landartových prací je příznačné užití přírodních a lokálních materiálů (přírodniny jako hlína, písek, kamení, větve nebo listy).

²⁰³ BOGDANOVIČ, Bogdan a Vladimír KULIČ. *Bogdanovič by Bogdanovič*, s. 38.

²⁰⁴ Tamtéž, s. 41.

města do tohoto posvátného prostoru. Na bránu jsou ze stran napojeny dva valy, ve kterých jsou uloženy ostatky těch, kteří zde zemřeli. Na vrcholcích valů se původně nacházely podstavce s věčnými plameny,²⁰⁵ ale během let byly pravděpodobně ukradeny. Tvar brány se také dá číst jako symbol: obrácené písmeno omega z řecké abecedy, tedy poslední písmeno, jako univerzální znak konce.²⁰⁶ Bogdanović ho však převrátil a vytvořil z něj anagram, kdy se z konce stává nový začátek.²⁰⁷

Bránou slunce se prochází do Údolí živých, kde se nachází amfiteátr, ve kterém se dodnes odehrávají kulturní události. Jedná se o skutečné údolí nebo kráter lemovaný travnatými svahy. V roce 1967 byl původní menší amfiteátr značně zvětšen, pódium bylo vybetonováno a přidaly se dřevěné tribuny pro tisíce návštěvníků. Po dokončení se jednalo o největší amfiteátr v SR Srbsko, a proto je možné tuto dostavbu vnímat jako doklad toho, nakolik se kultura a události spojené s prezentací NOB staly zásadními.

Důležitým místem je pak druhý, 16 metrů hluboký travnatý kráter: Údolí vzpomínek. Na dně a na svazích se nachází 12 kamenných soch připomínajících kamenná křídla. Objekty jsou vysoké 1 až 2 metry, ty na svahu jsou menší a hrají si tak s návštěvníkovým vnímáním perspektivy. Právě na tomto místě docházelo k popravám a je to tak nejposvátnější místo komplexu. Ohledně okřídlených kamenů se nabízejí mnohá vysvětlení: představují duše těch, kteří zde byli zabití a snaží se vzlétnout k nebi, symbolizují naději a svobodu, mohou být křídly, ptáky, branami nebo třeba hejnem motýlů. Bogdanović sám je nazývá rohatí ptáci (rogate ptice) a koncept dále rozvádí ve své knize se stejným názvem z roku 1979, která je vlastně jeho ilustrovaným deníkem. V tomto prvku narážíme na určitou podobnost s jeho předchozím projektem na židovském hřbitově v Bělehradu, tam jsou však křídla vysvětlována spíše jako symbol brány nebo desatera. Tato interpretace ale není tak dobře možná v parku Slobodište, protože nesymbolizuje židovské oběti jako v Bělehradu.

Další součástí pomníku bylo malé muzeum, které vzniklo společně s přístavbou amfiteátru. V roce 1978 pak byl do komplexu přistavěn ještě Pamětní dům Slobodište (Spomen dom Slobodišta). V pamětním domě se nacházely kanceláře, edukační a výzkumné centrum, ve kterých pracovalo asi 12 zaměstnanců a dva historikové. Tuto informaci je možné hodnotit jako snahu o naplnění doporučení SUBNOR, jak k pomníkům NOB přistupovat. Mělo se jednat o místo kulturně-vzdělávací a do plánování programu se měli kromě samotného SUBNOR

²⁰⁵ POPOVIĆ-ZUMA, Razumenka. *Spomenici narodnooslobodilačke borbe i revolucije SR Srbije 1941-1945*, s. 104.

²⁰⁶ VUKOVIĆ, Vladimir Z. *Arhitektura sećanja – memorijali Bogdana Bogdanovića*, s. 406.

²⁰⁷ Tamtéž.

a SKJ zapojit i výtvarníci, historici a turistické organizace.²⁰⁸ Zaměstnanci se starali nejen o údržbu parku, ale také o program, který do rozpadu Jugoslávie navštívilo na 100 000 návštěvníků. Autorem Pamětního domu byl Bogdanovićův student, architekt Svetislav Žujović. Dům je postaven do půlkruhu, z jedné strany je zasazen do svahu a porostlý trávou, z druhé strany se nachází nádvoří, kde stojí socha vytvořená Bogdanovićem. Připomíná souu nebo možná ženskou postavu a opět je možné ji interpretovat jako určitý symbol, který hlídá zemřelé a převádí jejich duše do jiného světa. Socha je velmi nápadně podobná těm, jež Bogdanović vytvořil ve stejné době při stavbě memoriálního komplexu v Novém Travniku. V blízkosti domu je také jakoby pohozeno na zemi 6 kvádrů, které zjevně patřily na zdi mauzolea v Čačaku, které Bogdanović paralelně budoval. Je tedy otázkou, co Bogdanović zamýšlel, když sem zakomponoval části z jiných projektů. Jestli se snažil o symbolické propojení nebo jen využil situace, že se na jiných místech v Jugoslávii zrovna také budovaly pomníky dle jeho návrhu.

7.3.3 Popularizace prostoru a jeho využívání

Slobodište lze považovat za typický příklad fungování memoriálních komplexů v rámci státního náboženství. Posvátný charakter parku je patrný už z jeho názvu a je zřejmé, že park vznikl s cílem určitým způsobem uspokojovat spirituální potřebu lidí. Slobodište je slovní hříčka, kterou vymyslel Dobrica Ćosić,²⁰⁹ když spojil Bogdanovićův plánovaný název Svatyně svobody (Svetilište slobode) do jednoho slova.

S parkem byly propojeny všechny důležité ceremonie města. Skládaly se tu například vojenské sliby a začínal tu tradiční skautský pochod Po stopách rasinských partyzánů (Tragom rasinskih partizana).²¹⁰ Ten odpovídá cílům zapojovat aktivně mládež do připomínání NOB, dobrodružnou formou je učit o partyzánech, a tak je ztotožňovat s jejich příběhem.

Nejdůležitější událostí celého roku byly Slavnosti svobody (Svečanosti slobode), které můžeme pokládat za naplnění snah o vytváření posvátného charakteru připomínání NOB. Duchovní rozměr mělo především slavnostní zahájení a zakončení akce. Autoři, v čele s Dobricou Ćosićem, se nechali inspirovat antickými oslavami. Prvotní myšlenkou bylo projevení úcty mrtvým hrdinům jako vyjádření kolektivní paměti na události války. Velmi záhy však můžeme sledovat posun významu k oslavě života, zcela v kontextu oficiálního směřování kolektivního vnímání.

²⁰⁸ *Preporuke medjurepubličkog savetovanja o problemima zaštite i podizanje spomenika revolucije*, s. 5.

²⁰⁹ VUKOVIĆ, Vladimir Z. *Arhitektura sećanja – memorijali Bogdana Bogdanovića*, s. 405.

²¹⁰ MANOJLOVIĆ-PINTAR, Olga. *Uprostoravanje ideologije*, s. 301.

Akce se odehrávala každoročně v létě od 28. června do 7. července. Datum bylo určeno symbolicky v rozmezí, kdy se připomínala celá řada důležitých událostí: 28. června se tradičně slavil svátek svatého Víta (Vidovdan), připomínala se bitva na Kosově poli, která se odehrála 28. června 1389, 29. června 1941 došlo v Kruševaci k masakru 324 zajatců, 4. července se slavil Den hrdinů (Dan borca) a 7. července se slavil Den povstání Srbska (Dan ustanka u Srbiji) připomínající partyzánské povstání v roce 1941.

Centrální událostí byl zahajovací rituál, kterého se pravidelně účastnilo celé město a okolí. Začínal na kopci Belović, kde se formoval rasinský partyzánský oddíl, i zde tedy vidíme důraz na partyzánskou historii místa. Tam se slavnostně zapalovaly tzv. prométhejské ohně. Odtud se průvod přesunul do centra města, pokládaly se věnce k pomníku kosovským hrdinům za doprovodu skladby *Kosovski boj* od Davorina Jenka.²¹¹ Slavnostní procesí pokračovalo k memoriálnímu komplexu, kde se kladly květiny před Bránu slunce. Zde se zapálily další slavnostní ohně, které hořely po celou dobu trvání festivalu. Následně se předčítalo z textu Dobrici Ćosiće *Listina živých* (Povelja živih) a byl přednesen monolog Prométhea z Aischylovy tragédie *Upoutaný Prométheus*. Popsaný postup v sobě má zakódovaný základ z klasického ceremoniálu, jaké probíhaly ve čtyřicátých a padesátých letech, tedy procesí, které je zakončeno pokládáním květin a věnců. Je zde však možné sledovat velký posun, který lze hodnotit jako snahu naplnit ceremoniál slavnostnějším a hlubším obsahem.

Ostatní dny probíhal program připravený speciální komisí složenou z představitelů města Kruševac, SUBNOR a JNA. Musel se věnovat hlavně tématům svobody a lásky k vlasti. Zpočátku se zde hrály především antické divadelní hry, později také klasiky od Shakespeara a další hry, které měly v centru pozornosti motivy svobody. Své představení tu uváděly divadelní soubory z celé Jugoslávie a využívaly alternativní venkovní prostor, který dával divadelním hrám nový rozměr.²¹² Také se organizovaly koncerty filharmonie nebo představení různých kulturních spolků. Na mnohá představení se sešlo celé město, případně i hosté z jiných částí Jugoslávie, na některých představeních bylo přítomno i několik desítek tisíc lidí.²¹³ Velká návštěvnost byla způsobena i tím, že v období trvání festivalu měli obyvatelé města volno.²¹⁴ Celý festival lze považovat za vzor toho, jak bylo možné pracovat v Jugoslávii s prezentací historie a kolektivní identitou. Program festivalu můžeme srovnávat s událostí Velká školní hodina v Kragujevac, ovšem základní rozdíl mezi těmito dvěma akcemi je ten, že Slavnosti svobody se více zaměřovaly na duchovní a ceremoniální stránku, zatímco v Kragujevac se více

²¹¹ <https://www.rtk.rs/86262/vidovdansko-secanje-na-svecanosti-slobode/> dne 20.5.2020

²¹² Tamtéž.

²¹³ ROMELIĆ, Živka. Slobodište – značenje i poruke, s. 98.

²¹⁴ Tamtéž.

dbalo na edukační rovinu. Obě události ale mají společné, že se jednalo o oficiální, pečlivě připravovaný program.

V případě Slobodište můžeme spekulovat o tom, že nešlo o klíčové místo z hlediska turistiky. To dokazuje například fakt, že o Kruševaci nevyšel vlastní turistický průvodce a v centrálním průvodci o pomnících NOB je mu věnováno poměrně málo prostoru.²¹⁵ I v souhrnné práci o pomnících v SR Srbsko je parku Slobodište věnováno minimum pozornosti, informace ani nejsou doplněny fotografiemi.²¹⁶ Oproti tomu ale existovaly publikace a propagační materiály spojené čistě s událostí Slavnosti svobody,²¹⁷ můžeme tak vyslovit domněnku, že duchovní a kulturní rovina hrála v kontextu turistiky důležitější roli.

7.4 Kosmaj

Pomník na kopci Kosmaj poblíž obcí Sopot a Mladenovac patří pod bělehradskou administrativu. Připomíná utrpení mladenovackého partyzánského oddílu v srpnu 1941. K tomuto místu je potřeba přistupovat poněkud jinak než k ostatním objektům v této práci, protože se nejedná o komplex, ale skutečně jen o samostatný monumentální objekt. Také příběh tohoto místa je v něčem odlišný od ostatních. Ač má Kosmaj z komunistického pohledu nekonfliktní historii (odpovídal narativu o hrdinství a obětech partyzánů), impuls k postavení pomníku přišel až v roce 1969. Můžeme si tedy pokládat otázku, proč zde do té doby žádný pomník nestál a proč právě v tuto chvíli bylo rozhodnuto o potřebě ho zde postavit. Lze předpokládat, že bylo žádoucí, aby v blízkosti hlavního města vznikl modernistický objekt připomínající NOB, jaké vznikaly v celé Jugoslávii, ale zde zatím chyběl.²¹⁸

Pomník na kopci Kosmaj byl zařazen do této práce právě z toho důvodu, že se jedná o nejmonumentálnější pomník v blízkosti Bělehradu. Na jeho příběhu lze dobře ilustrovat kontrast s dříve zmíněnými prostory, jako jsou Sajmište a Jajinci. To jsou místa nacházející se přímo v hlavním městě, kde však pomníky postaveny nebyly, a to i přes velké množství lidských obětí. Kosmaj oproti nim připomíná „pouze“ jeden partyzánský oddíl, a přesto je monumentálním objektem a vyzdvihovaným místem.

Významnou roli Kosmaje potvrdil Tito již 7. července 1945, kdy tu pronesl řeč na shromáždění srbského obyvatelstva, u příležitosti čtvrtého výročí od povstání.²¹⁹ Důležitost

²¹⁵ JOKIĆ, Gojko. *Jugoslavija: Spomenici revolucije*, s. 396-397.

²¹⁶ POPOVIĆ-ZUMA, Razumenka. *Spomenici narodnooslobodilačke borbe i revolucije SR Srbije 1941-1945*, s. 104.

²¹⁷ Např viz MILJKOVIĆ, Radovan. *Slobodište i svečanosti slobode*.

²¹⁸ V Bělehradu byl pouze pomník na Židovském hřbitově, poněkud problematický ze zmíněného důvodu, že byl ukryt před zraky veřejnosti za vysokou zdí. Další modernistický pomník pak vznikl na kopci Avala v roce 1965, ten byl však věnovaný sovětským válečným veteránům, se kterými se zde zřítilo letadlo v roce 1964.

²¹⁹ RIDLEY, Jasper Godwin. *Tito*, s. 230.

jeho proslovu právě k srbskému obyvatelstvu tkvěla v tom, že si byl vědom skutečnosti, že v Srbsku proti němu existoval „největší odpor a že tu bylo nejvíce přívrženců Mihajloviće z celé Jugoslávie, a proto silně blahořečil zejména srbskému povstání 7. července 1941.“²²⁰ V jeho řeči zaznělo: „Byl to srbský lid, květ srbského mládí, který jako první ostatním ukázal, jak bojovat proti společnému nepříteli.“²²¹

7.4.1 Plánování a výstavba

Potřeba místo trvale označit přišla na konci šedesátých let, kdy byl zformován Odbor výstavby pomníku kosmajskému partyzánskému oddílu (Odbor za izgradnju spomenika kosmajskom partizanskom odred), v jehož čele stál Moma Marković.²²² Konkurs na postavení pomníku byl vyhlášen roku 1969 a v listopadu proběhla výstava všech 26 návrhů v Bělehradu na Kalemegdanu v uměleckém pavilonu.²²³ Z poměrně velké účasti na konkurzu (při porovnání např. s konkurzem na pomník na Bubanji, kde se sešlo návrhů jen 10) a následné výstavě můžeme vyvodit snahu toto místo zpopularizovat a seznámit s ním veřejnost již před zahájením samotné výstavby.

Hlavní cenu nakonec získal architekt Vojin Stojić, který pocházel ze Srbska a měl bohaté zkušenosti ze studií a práce v zahraničí. Mimo jiné pobýval v Anglii či v Americe a úspěšně realizoval pomníky v jiných republikách Jugoslávie, například v Černé Hoře v Petrovaci na Moru.²²⁴ Můžeme zde tak pozorovat jednu z tendencí doporučenou SUBNOR při budování nových pomníků: využívat při plánování zkušenosti a myšlenky na mezirepublikové úrovni.²²⁵

Komise ocenila, jakým způsobem dokázali architekt se sochařem Medakovićem abstraktně a umělecky čistě vyjádřit velikost a charakter kosmajského partyzánského oddílu.²²⁶ Komise vyzdvihla i výtvarné pojetí prostoru, urbanismu, architektury, práci s denním i umělým světlem. Obecně chválila moderní trend propojovat architekturu se sochařstvím.²²⁷ Vítězný návrh skutečně v porovnání s ostatními návrhy lze hodnotit jako nejvíce odpovídající výtvarným tendencím konce šedesátých let. Je to dílo abstraktní, dovolující jistou dávku imaginace, futuristicky odkazující k moderní budoucnosti, ale také obsahující i jistou duchovní rovinu. K samotnému pomníku totiž nelze dojet autem či autobusem, poslední kus cesty vede

²²⁰ RIDLEY, Jasper Godwin. *Tito*, s. 230.

²²¹ Tamtéž.

²²² Jeho bratr Dragoslav Marković byl prezidentem SR Srbsko v letech 1974 až 1978, jeho dcera Mirjana Marković se stala ženou Slobodana Miloševića.

²²³ STOJANOVIĆ, Bratislav. Konkurs za idejno rešenje spomenika kosmajskom partizanskom odred, s. 24.

²²⁴ BAJIĆ, Miloš. *Jugoslavija: spomenici revoluciji*, s. 252.

²²⁵ *Preporuke medjurepubličkog savetovanja o problemima zaštite i podizanje spomenika revolucije*, s. 10.

²²⁶ STOJANOVIĆ, Bratislav. Konkurs za idejno rešenje spomenika kosmajskom partizanskom odred, s. 24.

²²⁷ Tamtéž, s. 25.

přes několik schodišť až na samotný vrchol kopce, přičemž pomník po celou tuto pouť před člověkem velkolepě ční do nebe, odpovídá tak tezi o paralele s duchovní náboženskou poutí.

Pomník byl slavnostně odhalen v červenci 1971, tedy na třicáté výročí partyzánského povstání. Projekt financovala nejen SR Srbsko a město Bělehrad, ale i obce a města, které se nacházejí v okolí Kosmaje. Lze tak uplatnit tvrzení, že při budování pomníků docházelo k osobní zaangażovanosti obyvatel i skrze financování výstavby, jak bylo stanoveno v doporučeních SUBNOR.²²⁸

7.4.2 Popis pomníku

Pomník je 30 metrů vysoký a stojí na vrcholku nejvyššího kopce v okolí, takže je viditelný už z dálky. Jeho konstrukce je vytvořena z litého betonu s výztužemi z oceli, opět se tedy použil klasický materiál, plnící i svou symbolickou úlohu. Zdáli pomník připomíná hvězdu, komunistický symbol, ale je možné ho vnímat například i jako výbuch či explozi. Působí jako jeden celek, ale když člověk přistoupí blíž, zjistí, že se jedná o pět oddělených konstrukcí. Zblízka se pak pomník stává abstraktním objektem a je působivý svou velikostí. Podobně jako na Kozare v Bosně a Hercegovině si hraje s emocemi návštěvníka, kterému dovolí vstoupit dovnitř do samotného pomníku. Lze tu zcela jasně pozorovat snahu architektů vyvolat v člověku silné pocity, posvátnou úctu, nebo dokonce stísněnost až klaustrofobii. Symbolika pomníku spočívá v monumentalitě oslavující hrdinný boj partyzánů s nepřítelem. Konstrukce pomníku odráží paralelu s heslem *bratrství a jednoty*, které funguje na principu spolupráce jednotlivých národů, vytvářejících dohromady jeden celek.

7.4.3 Popularizace prostoru a jeho využívání

Pomník na Kosmaji se nachází v krásné přírodě a zároveň nepříliš daleko od Bělehradu. Jeho atraktivita proto spočívala hlavně ve strategickém umístění, které umožňovalo organizování festivalů, představení a jiných kulturních akcí. Kosmaj byl a dodnes je populárním cílem turistických výletů obyvatel Bělehradu. V těsné blízkosti pomníku byla postavena restaurace a rekreační vybavení na piknik a v okolí byly vyznačeny turistické stezky. Kosmaj je tak možné zhodnotit jako další snahu vytvořit nejen připomínku NOB, ale také příjemné místo pro turistiku a trávení volného času. Pomník se měl stát součástí běžného života, ve kterém by však stále připomínal partyzánské hrdinství.

²²⁸ *Preporuke medjurepubličkog savetovanja o problemima zaštite i podizanje spomenika revolucije*, s. 9.

Z poměrně kusých informací, které jsou uvedené v průvodcích po jugoslávských pomnících od Gojka Jokiće²²⁹ a v souhrnném díle o pomnících NOB v SR Srbsko,²³⁰ lze předpokládat, že tomuto pomníku nikdy nebyla přikládána taková důležitost jako ostatním pomníkům z této diplomové práce, které zaujímají ve všech publikacích daleko více místa.

7.5 Kadinjača

Memoriální komplex Kadinjača se nachází v blízkosti Užice (dříve Titovo Užice) na kopci, kde se odehrála bitva 29. listopadu 1941. Pomník je věnován padlým partyzánům z Posávi a Orasje, ale i všem padlým z dělnického batalionu Užice. Partyzáni zde zdrželi Němce, aby se lidé mohli evakuovat z města Užice. V socialistickém pohledu na události druhé světové války stála tato bitva svou důležitostí vedle klíčových bitev jako byla ta na Neretvě, na Sutjesce nebo na Kozarě, od počátku tedy bylo jasné, že je potřeba místo označit pomníkem. Události, které se odehrály na Kadinjače, byly časem doslova mytizované. Bitva, jakožto první partyzánská ofenziva, a Užická republika²³¹ se staly symbolem. Příběh o síle a odhodlanosti mladých lidí toužících bojovat za vlast se stal součástí mýtu o vzniku socialistické Jugoslávie a byl jedním z pilířů kolektivní identity.

7.5.1 Pomník z roku 1952

Na místě bitvy vznikla nejprve v roce 1952 kamenná pyramida vysoká 11 metrů. Pod ní byly přeneseny ostatky padlých partyzánů a jsou na ní vytesána slova básně *Kadinjača* místního básníka Slavka Vukosavljeviće. Navrhl ji bělehradský sochař Stevan Živanović a realizoval ji místní kameník. Že se již tehdy jednalo o místo výraznější důležitosti můžeme doložit právě tím, že byl zapojen i umělec z hlavního města, nejen lokální autoři, jak bylo zvykem. Na roli Kadinjači poukazuje i velikost pomníku v porovnání například s třímetrovým pomníkem na Bubanji a také to, že při jeho slavnostním odhalení v listopadu 1952 bylo přítomno vrchní vedení Jugoslávie a řeč pronesl i Tito, který zároveň udělil dělnickému batalionu „řád zásluh pro národ“.²³²

²²⁹ JOKIĆ, Gojko. *Jugoslavija: Spomenici revolucije*, s. 395.

²³⁰ POPOVIĆ-ZUMA, Razumenka. *Spomenici narodnooslobodilačke borbe i revolucije SR Srbije 1941-1945*, s. 43.

²³¹ Užická republika bylo území osvobozené komunisty v blízkosti Užice. Existovala od září do listopadu 1941. Nacházela se tu i továrna na zbraně, fungoval poštovní systém, železniční doprava, školy a vycházely noviny. Existoval tu i kulturní život, nacházela se tu kina, divadla či taneční sály.

²³² PUTNIK, Vladana. *Estetika i uloga memorijalnih parkova u Jugoslaviji na primeru spomen kompleksa „Kadinjača“*, s. 295.

7.5.2 Druhý pomník na Kadinjače – plánování a výstavba

V roce 1962 se rozhodlo, že by bylo vhodné k původnímu pomníku dostavět ještě rozsáhlý memoriální komplex. Výstavba podobných komplexů byla v té době v rozkvětu a tuto dostavbu můžeme také přirovnat k příkladu pomníku Bujanj v Niši. Milosavljević uvádí, že se cíl postavit memoriální park Kadinjača stal až „obsesí“ místních politiků,²³³ dokončili ho nicméně až v roce 1979. Při pohledu na rozhodnutí dostavět k již existujícímu (poměrně monumentálnímu) pomníku nový lze vyslovit domněnku, že existovala potřeba ho upravit podle zásad socialistického modernismu, který byl v té době jediným vyhovujícím stylem. V lednu 1963 byl ustaven organizační výbor,²³⁴ jehož zásadním požadavkem bylo vytvoření venkovních otevřených tříd pro výuku historie, aby děti „pochopily podstatu svobody a patriotismu“.²³⁵ Můžeme tak pozorovat snahy SUBNOR naplnit cíle z jejich čtvrtého kongresu.²³⁶

Původní pomník byl opakovaně označován za nevyhovující z více důvodů.²³⁷ Je zřejmé, že si Závod pro ochranu přírody SR Srbsko nemohl dovolit zcela otevřenou kritiku, a tak chválí, že je pomník vidět na kopci z dálky. Nicméně vnímá, že se jedná o místo nepříjemné pro trávení času. Vyzývá k úpravě pomníku a jeho okolí tak, aby přitahoval pozornost a dovoloval návštěvníkům déle se zde zdržet. Lze tu spatřovat snahy zmíněné v předchozích kapitolách o zvýšení turistické atraktivity, „aby se tu lidé rádi zastavili, ti, kteří mají Kadinjaču jako cíl své cesty, ale i ti, kteří jedou náhodou okolo.“²³⁸ Na základě této angažovanosti Závodu pro ochranu přírody na úpravě prostoru Kadinjači můžeme uplatnit tvrzení, že se od šedesátých let propojovala péče o přírodu s péčí o pomníky NOB.

Plánování a výstavbu zpomalila celá řada problémů. Teprve v roce 1973 byl znovu potvrzen celojugoslávský význam Kadinjači, přípravy na postavení pomníku zintenzivnily²³⁹ a bylo rozhodnuto, že by se měl nový komplex skládat z pomníku, amfiteátru s otevřenou scénou a muzea.²⁴⁰ Toto rozhodnutí potvrzuje, nakolik bylo důležité zapojit do budování kolektivního vědomí i kulturní život. Výstavba začala v červenci 1977 a skončena byla dle plánu 31. srpna 1979. Stavební proces probíhal ukázkově podle nařízení a doporučení

²³³ MILOSAVLJEVIĆ, Dragiša. Memorijalni kompleks Kadinjača i njegov kulturno-istorijski značaj, s. 190.

²³⁴ *Vesti*, br. 806, 10. ledna 1963. MARKOVIĆ, Života. *Užički zbornik*, s. 192.

²³⁵ Tamtéž.

²³⁶ Viz kapitola této práce Výsledky čtvrtého a pátého kongresu SUBNOR.

²³⁷ ČOLIĆ, Dušan B. a Vera BROZ. *Zaštita prirode i zaštita spomenika narodnooslobodilačke borbe*, s. 19-24.

²³⁸ Tamtéž, s. 20.

²³⁹ *Vesti*, br. 1376. MARKOVIĆ, Života. *Užički zbornik*, s. 277.

²⁴⁰ *Vesti*, br. 1507. Tamtéž, s. 280.

SUBNOR.²⁴¹ V tomto ohledu ho lze porovnávat jen s parkem Šumarice, který však nebyl zcela dokončen.

Zadání zakázky neurčil konkurz, ale měla být přidělena již osvědčenému umělci. SUBNOR nejprve zvažoval Bogdanoviće, ten však do svého návrhu nezakomponoval původní pyramidu, která byla pro zadavatele klíčová, protože „Kadinjača by bez pyramidy nebyla tím, čím je.“²⁴² Zakázku nakonec získal Miodrag Živković, který kromě zmíněného pomníku v Kragujevací vytvořil jeden z nejdůležitějších jugoslávských memoriálních komplexů: pomník bitvě na Sutjesce pod názvem Tjentište. Lze spekulovat, proč se SUBNOR s dalšími odpovědnými organizacemi rozhodly přeskočit vypsání konkurzu. Je možné, že by konkurz ještě více zpomalil proces plánování a výstavby, a navíc výběr jednoho ze dvou nejvýznamnějších architektů té doby garantoval požadované zpracování a pozornost veřejnosti. Živković na návrhu spolupracoval mimo jiné se sedmnácti studenty sochařství z bělehradské akademie. Lze tak potvrdit dříve zmíněnou snahu o zapojení mladších generací do vytváření memoriální architektury pod dohledem zkušenějších autorů. V rámci komplexu vznikl i pamětní dům navržený architektem Aleksandarem Djokićem.

Důležitou roli při výstavbě hrály brigády ORA pod názvem „Kadinjača 78“ a „Kadinjača 79“. Brigád se účastnili studenti z okolí města Titovo Užice i z dalších „Titových“ měst: Titograd, Titov Veles a Titova Korenica, ale také z jiných bratrských měst, jako byl Slavonský Brod, Tuzla nebo Ljutomer.²⁴³ S budováním komplexu jim pomáhali také vojáci a dělnické organizace. Celý tento projekt lze označit za cílenou snahu oživit kolektivní nadšení a ducha *bratrství a jednoty*, který měl fungovat jako paralela k Jugoslávii jako takové. Můžeme vnímat snahy o to, aby lidé přijali práci na Kadinjače za svou, aby se s tímto místem a projektem identifikovali, a tak se propojili s celou Jugoslávií. Účastníkům brigády byl zajištěn kulturní a sportovní program, kterého se mohli účastnit i obyvatelé města. Byly pozvány známé osobnosti z celé Jugoslávie a program se odehrával v již postaveném amfiteátru.

Na slavnostní znovuotevření dorazilo asi 100 000 lidí,²⁴⁴ Tito pronesl slavnostní řeč a stejně jako v roce 1952 předal řád dělnickému batalionu, tentokrát ale ve vyšší kategorii.

²⁴¹ Centrálnímu doporučení z roku 1969 č. 8 odpovídá zaměření pozornosti na vzdělání a turistiku; zapojení místní komunity i využití mezirepublikové spolupráce reaguje na doporučení č. 11; péči a zájem o původní pomník popisuje č. 6; financování z příspěvků občanů, dělnických a společensko-politických organizací a zaměstnanců regionu koresponduje s doporučením č. 9. Viz *Preporuke medjurepubličkog savetovanja o problemima zaštite i podizanje spomenika revolucije*, s. 8-10.

²⁴² *Vesti*. br.1.507. MARKOVIĆ, Života. *Užički zbornik*, s. 280.

²⁴³ DESPOTOVIĆ, Milijan. *Omladinska radna akcija na Kadinjači 1978–1979. godine.*, s. 232.

²⁴⁴ GLIGORIJEVIĆ, Zvezdana. *Iz razgovora sa akademikom Miodragom Živkovićem, autorom spomenika „Kadinjača“*, s. 184.

Živković se v jednom rozhovoru zmiňuje, že byl po boku Tita, když poprvé uviděl pomník. Prý řekl, že je to nejkrásnější pomník, jaký kdy viděl.²⁴⁵

7.5.3 Popis komplexu

Na rozdíl od jisté roztříštěnosti parku Šumarice jsou jednotlivé části tohoto komplexu umělecky lineárně propojené a působí jako celek. Vstupuje se do něj přes muzeum, kterému dominuje vitrážové okno, navozující sice pocit posvátnosti jako v kostele, ale zobrazující boj partyzánů s nacisty. To můžeme považovat za součást snahy vnímat své hrdiny jako světce, a tedy za potvrzení teze o vytváření občanského náboženství. Tuto domněnku doplňuje i kašna představující další zastavení. Lze ji vykládat jako symbol života, případně jako paralelu s rituálním omýváním před vstupem do chrámu. Naopak restauraci, terasu s vyhlídkou a obchod se suvenýry můžeme chápat jako úsilí přiblížit se současnému člověku konce sedmdesátých let.

Dále v parku se nachází amfiteátr „Užické republiky“. Odtud návštěvník pokračuje do „Aleje dělnického batalionu“, na stezku obklopenou jednadvaceti kvádry o velikosti 2 až 5 metrů. Na některých kvádrech jsou vytesány stylizované obličejy. Tím je vyjádřen symbol boje partyzánů (kameny s tvářemi) proti nacistům (ty bez tváře). Alej návštěvníky dovede až k původní pyramidě, která tu zaujímá důležité a důstojné místo. Dále lze pokračovat do poslední části, na Plošinu svobody (Plato slobode), kde se nachází nový hlavní monument, socha rozdělená na dvě části. Dá se tu pozorovat určitá podobnost s dalšími Živkovićovými monumenty na Sutjesce i v Kragujevaci, kde jsou také sochy rozděleny na dvě části. Divák má pocit, že hledí na jediný kvádr, kterým proletěla střela, roztrhla ho a zanechala v něm díru. Kvádry jsou vysoké 14 metrů, což funguje i jako symbolika, protože vzdálenost mezi Kadinjačou a městem Užice je přesně 14 kilometrů. Původní Živkovićův návrh byl mnohem abstraktnější a roztříštěnější, jako by pomyslná rána z děla kámen poničila o poznání víc.

Živković jemně kombinoval sochu s prostorem a citlivá krajinná architektura hrála důležitou roli. Svahy okolo nechal osázet skalníkem, jehož rudé bobule vytvářejí s bíle natřeným betonem silný kontrast. Návštěvníkovi může tento protiklad asociovat prolitou krví, tuto metodu později uplatnil i Bakić ve zmíněném projektu v Kragujevaci. Celkově pohled na komplex vyvolává pocit „vlnění“ a pohybu celého prostoru. Parku nedominuje jedna socha monumentálně čnící k nebi, ale velkolepost tkví v rozložení do prostoru. Práci s ním můžeme

²⁴⁵ GLIGORIJEVIĆ, Zvezdana. Iz razgovora sa akademikom Miodragom Živkovićem, autorom spomenika „Kadinjača“, s. 185.

srovnávat s Ravnikarovou realizací komplexu Kampor, v němž je dominantou horizontální rozložení oproti vertikálnímu.

Po Titově smrti byl do parku přidán ještě tzv. „partyzánský les“, kde zasadili 88 bříz, každou za jeden rok Titova života. Bříza se tradičně spojuje s kultem mrtvých, jako symbol vzkříšení. Tento háj se dále kontinuálně rozrůstal a každá delegace, která na Kadinjaču dorazila, přivezla ze své země strom k zasazení.²⁴⁶

7.5.4 Popularizace prostoru a jeho využívání

Ještě před dostavbou docházelo ke snaze místo popularizovat, například pomocí filmu *Užička republika* (1974) režiséra Žika Mitroviće. Tento velkolepý partyzánský film šířil téma NOB nejen v Jugoslávii, ale i v zahraničí, kde byl promítán pod názvem *Guns of wars*. Film proti sobě nestaví jen partyzány s nacisty, ale jsou v něm zobrazeni také četníci, kteří jsou vykresleni jako protiklad partyzánů.²⁴⁷ Jsou krutí, často opilí, spolupracují s nacistickým režimem, mají neshody i sami mezi sebou, zavírají partyzány a nevinné vesničany do domů, které následně zapalují, znásilňují ženy a podobně. Oproti tomu filmoví partyzáni vycházejí jako morálně čistí, spravedliví a vždy střízliví.

Skrze nový komplex byl turistický potenciál skutečně využit, za dobu jeho existence v rámci SFRJ ho navštívilo 2 300 000 turistů, domácích i zahraničních.²⁴⁸ Turistickou významnost potvrdilo i to, že v centrálním průvodci po jugoslávských pomnících má důležité místo a že vyšel vlastní průvodce po Kadinjače a po Užici. Snaha poutavě informovat o událostech období Užické republiky je zřejmá ze stylu, jakým jsou tyto události popsány v průvodci, který spíše připomíná dobrodružnou knihu nebo film. „Při vstupu do města chrabrý voják skáče na německý tank a umírá.“²⁴⁹ „Zranění hrdinové se bili do smrti nebo do poslední kulky.“²⁵⁰ Průvodce lze označit za příklad memoriální turistiky, protože v něm sice nacházíme veškeré praktické informace o stravě, ubytování, výletech do přírody v okolí, mapy, otevírací dobu a důležitá telefonní čísla, ale v popředí vždy stojí zajímavosti spojené s NOB. Existenci memoriální turistiky lze pozorovat i skrze tipy v průvodci po Jugoslávii Gojka Jokiće, který uvádí různé trasy, doporučení, jak navštívit co nejvíce pomníků a jakou trasu zvolit. Kadinjaču uvádí jako jednu z nejzásadnějších destinací.²⁵¹

²⁴⁶ PUTNIK, Vladana. Estetika i uloga memorijalnih parkova u Jugoslaviji na primeru spomen kompleksa „Kadinjača“, s. 298.

²⁴⁷ SINDBAEK, Tia. *Usable History?*, s. 127.

²⁴⁸ JEVTIČIĆ, Aleksandra. Tourist objects of Aleksandar Djokić, an architect, s. 17.

²⁴⁹ BULATOVIĆ, Božo a Rade POZNANOVIĆ. *Titovo Užice – Period Užičke republike.*, s. 6.

²⁵⁰ Tamtéž, s. 18.

²⁵¹ JOKIĆ, Gojko. *Jugoslavija: Spomenici revolucije*, s. 440.

Z množství oficiálních událostí propojených s tímto místem vyplývá, jak moc bylo důležité, aby se zde setkávalo co nejvíce lidí i přesto, že od události, kterou připomíná, uplynulo již okolo čtyřiceti let. Počet manifestací a exkurzí potvrzuje i průvodce z roku 1982 slovy, že „Kadinjača nikdy není sama“.²⁵² Každoročně tu probíhal tradiční pochod „Cestou dělnického batalionu“, běhal se maraton „Čtrnáctý kilometr“ též „Čtrnáctka“, 24. září se konala událost Ohně Užické republiky (Vatre Užičke republike). Každý rok se také organizovala „Básnická štafeta“, soutěž o nejlepší báseň inspirovanou událostmi Kadinjači.

7.6 Případové studie: shrnutí

Na pěti konkrétních příkladech jsme zkoumali obecné jevy popisované v práci. Nejen z dobových materiálů jsme mohli konstatovat, že pomníky v Jugoslávii byly součástí procesu utváření příběhu o druhé světové válce a při vytváření společné identity. Těchto pět komplexů potvrdilo důležitou roli socialistického modernismu v tomto procesu. Viděli jsme, že pokud se na daném prostoru nacházel starší pomník, bylo potřeba jej přetvořit do aktuální modernistické podoby.

Na základě našich zjištění je možné konstatovat, že vznik pomníků podléhal kontrole především složek SUBNOR. Důležitou součástí budování jednotného narativu bylo zapojení co největšího množství lidí do výstavby, ať už se jednalo o financování nebo mládežnické brigády. Dále pak můžeme potvrdit specifčnost umístění jugoslávských pomníků, které se nachází v přírodě, a ne v centru měst.

Také lze usoudit, že stejně důležité jako postavení samotného pomníku, byly události, které se na všech místech bez výjimky organizovaly. Tyto akce odehrávající se pod abstraktním pomníkem formovaly vědomí lidí, a tak určovaly, co je důležité si zapamatovat. Byly to také tyto organizované události, které v některých případech nahrazovaly náboženské potřeby lidu.

Pět komplexů popsaných v této kapitole nám doložilo i tezi o tendenčním výkladu dějin při vytváření oficiální politiky paměti. I v případových studiích jsme se setkali s marginalizací osudu Židů a Romů, případně Srbů, kteří byli zabiti během druhé světové války z nepolitických důvodů na úkor partyzánských hrdinů.

²⁵² BULATOVIĆ, Božo a Rade POZNANOVIĆ. *Titovo Užice – Period Užičke republike.*, s. 21.

8. Závěr

Práce zkoumala téma budování kolektivní identity v socialistické Jugoslávii v kontextu výstavby pomníků odkazujících ke druhé světové válce. Snažili jsme se sledovat vztah pomníků a politiky paměti státu v různých obdobích, přičemž jsme se zaměřili především na socialistický modernismus v šedesátých a sedmdesátých letech. Aby bylo možné zabývat se tímto obdobím, bylo potřeba nejprve porozumět historickému pozadí a vývoji memoriální výstavby, který vždy odrážel aktuální politickou situaci. Ukázalo se, že především v raném poválečném období vznikalo značné množství pomníků připomínajících události a oběti lokálního charakteru. Přestože se nejednalo o díla vysoké kvality, tyto pomníky vyjadřovaly skutečnou potřebu lidí připomenout si padlé z místních komunit. Můžeme o nich prohlásit, že fungovaly jako autentické vyjádření obyvatel Jugoslávie, protože jejich výstavba nebyla centrálně řízená a nelze tak hovořit o prosazování oficiální politiky paměti. Paralelně s tím totiž byla jugoslávská politika paměti aplikovaná na budování pomníků a hřbitovů vojáků Rudé armády. Ty můžeme chápat jako odraz politické situace, vyjadřující vřelý bratrský vztah Jugoslávie se Sovětským svazem.

Dále jsme se věnovali období socialistického modernismu. Na příkladu pomníků v SR Srbsko jsme se snažili zodpovědět otázku, jak se vytváření a využívání těchto objektů odráželo ve společnosti. Poznali jsme, že výstavba pomníků byla tehdy přísně kontrolovaná ze strany státu: zakázky byly zadávány centrálně a stát tak určoval místa vhodná k zapamatování a připomínání. Svou nezastupitelnou roli tu hrála veteránská organizace SUBNOR, jejíž vliv lze potvrdit například z brožury doporučení, jak by se mělo přistupovat k problematice výstavby pomníků NOB a péče o ně, ale také z její angažovanosti ve všech popsáných komplexech.

Větší popularitu těchto míst v šedesátých a sedmdesátých letech můžeme dokládat hojnější návštěvností. Vzhledem k široké nabídce volnočasového vyžití je však nejisté, nakolik byly skutečně cílem samotné pomníky a nakolik to bylo zázemí a akce probíhající v komplexech. Je však nutné si uvědomit, že i to je jedním z příkladů práce režimu s pamětí, protože mnoho akcí bylo organizováno státem. Atraktivitu těchto míst nám potvrdila celá řada průvodců, které o nich byly vydány, a také velké množství kulturních a sportovních akcí organizovaných ve všech zkoumaných areálech, tedy na Bujanji, v parcích Šumarice a Slobodište, na Kosmaji i Kadinjači.

V práci jsme také vyslovili domněnku, že memoriální parky měly spirituální funkci. Například informacemi o parku Slobodište jsme doložili, že tyto prostory lidem skutečně poskytovaly určité ztišení a kontemplaci na posvátném místě a fungovaly napříč

náboženstvími. Potvrzují to i rituály s tisíci účastníků, které připomínaly a nahrazovaly náboženské projevy.

Zkoumali jsme především objekty vznikající ve stylu socialistického modernismu. Ten je typický svým abstraktním zobrazením, který umožňoval přiblížit se široké škále lidí. I když se jednalo o práci na politickou zakázku, lidé mohli obdivovat abstraktní zpracování a cítit se dobře i na místě, které neodpovídalo jejich politickému přesvědčení. Nový formální jazyk, odlišný od zbytku světa, můžeme pokládat za projev úsilí o sblížení obyvatel všech šesti republik. Toto vyjádření se snažilo osvobodit od konkrétních symbolů spojovaných s jedním náboženstvím nebo národem. Jugoslávie byla ve všech směrech velmi různorodá, existovalo zde množství kultur, etnik, identit, ale i pohledů na dějiny. Jeden z cílů výstavby proto byl sjednotit identitu a kulturu *bratrství a jednoty*. Lze tak učinit závěr, že pomníky se snažily vymazat to, co lidi rozdělovalo, a naopak vytvořit něco společného pro všechny. Memoriální parky byly živou připomínkou minulosti i příslibem pozitivní budoucnosti, a to nejen skrze již zmíněné velkolepé akce, ale i skrze společnou fyzickou práci mládeže a finanční zapojení lidí.

Ukázalo se však, že popsané funkce pomníků lze aplikovat jen do Titovy smrti, která odhalila křehkost celého systému. Nejen v přístupu k pomníkům postupně převládla identita jednotlivých národů nad tou nadnárodní jugoslávskou. Nefunkčnost hesla *bratrství a jednoty* je dokazována i tím, že po roce 1980 již nebyl vypsán téměř žádný konkurz na nový pomník či komplex. Výstavba pokračovala, i z ekonomických důvodů, už jen ze setrvačnosti, některé projekty nebyly nikdy dokončeny a jiné objekty se přestaly udržovat.

V práci nebylo možné přehlédnout skutečnost, že podle popsaných zjištění nesměly objekty ve veřejném prostoru připomínat mezietnické konflikty či zkušenosti z války odlišné od oficiálního výkladu. Místa masového vraždění, například koncentrační tábory, kde umírali lidé i z nepolitických důvodů, byla záměrně přehlížena a zůstávala dlouho neoznačená. Prostorům, které neodpovídaly oficiálnímu narativu, by bylo jistě zajímavé věnovat ještě více pozornosti. V místě zaniklého koncentračního tábora Sajmište dodnes nestojí muzeum, které by seznamovalo s jeho tragickou historií. Vzniklo ovšem „virtuální muzeum“ (internetové stránky obsahující mapy, fotografie a informace),²⁵³ které tak lze považovat za určitou náhradu toho skutečného. Nabízí se ale otázka, zda je tento virtuální pomník dostatečný a jestli tím vznikla nová cesta, jak seznamovat lidi s historií a jak vytvářet „pomníky“ v jednadvacátém století.

V práci není zahrnut vývoj ve vnímání pomníků po rozpadu Jugoslávie, kterému by jistě stálo za to se dále hlouběji věnovat. Napříč republikami bývalé Jugoslávie existuje v postoj

²⁵³ <http://www.starosajmiste.info/sr/index.html> dne 2.5.2021

k těmto objektům poměrně markantní rozdíl. V Chorvatsku a Bosně a Hercegovině se během války v devadesátých letech pomníky řízeně ničily, případně se opouštěly a nechávaly napospas přírodě, nebo se přepisoval jejich význam. V Srbsku došlo naopak na několika místech k jejich rozšíření o pravoslavné kaple či kostely. To je případ i komplexu Kragujevac nebo Bujanj, ale u jiných (např. Kosmaj) se zdá, že převládla atraktivita prostředí, místo je využíváno pro výlety do přírody a pomník jako takový slouží jen jako jakési pozadí.

Zajímavá otázka, na níž v práci také nezbyl prostor, je místo pomníků v současné turistické nabídce. Ve světě je čím dál tím populárnější „temná turistika“ a „urbex“,²⁵⁴ kdy lidé objevují zapomenutá a opuštěná místa, případně místa s bezútešnou historií. Socialistické modernistické pomníky, působící jako objekty z nikdy nenaplněné budoucnosti, do popisu „temné turistiky“ očividně zapadají. Zdá se, že tento potenciál nebyl zatím ze strany Srbska ani dalších států bývalé Jugoslávie příliš využit. Další otázka je pak návštěva pomníků v nabídce regulérní turistiky. Pomníky jsou svědky a dědictvím socialistické Jugoslávie a mohly by sloužit jako lákavý způsob, jak turisty seznámit s její kulturou a dějinami.

²⁵⁴ URBEX, spojení anglických slov Urban Exploration můžeme přeložit jako městský průzkum. Jedná se o procházení běžně nepřístupných urbánních či industriálních lokalit, především již opuštěných obytných prostor nebo průmyslových zařízeních.

BIBLIOGRAFIE

Primární prameny

BAJIĆ, Miloš. *Jugoslavija: spomenici revoluciji*. Beograd: SUBNOR Jugoslavije, 1968.

BULATOVIĆ, Božo a Rade POZNANOVIĆ. *Titovo Užice – Period Užičke republike*. Beograd: NIŠRO Turistička štampa, 1982.

ČOLIĆ, Dušan B. a Vera BROZ. *Zaštita prirode i zaštita spomenika narodnooslobodilačke borbe*. Beograd: Republički zavod za zaštitu prirode SR Srbije, 1974.

HEŘMANOVÁ, Nina. *Jugoslávie průvodce*. Praha: Olympia, 1971.

JOKIĆ, Gojko. *Jugoslavija: Spomenici revolucije: turistički vodič*. Beograd: Turistička štampa, 1986.

JOKIĆ, Gojko. *Spomen-park Kragujevački oktobar*. Beograd: NIP „Turistička štampa“, 1977.

KRLEŽA, Miroslav a Milan BOGDANOVIĆ. *Knjiga eseja*. Beograd: Srpska književna zadruga, 1961.

MILJKOVIĆ, Radovan. *Slobodište i svečanosti slobode: materijal za prezentaciju*. Kruševac: Slobodište, 1988.

POPOVIĆ-ZUMA, Razumenka. *Spomenici narodnooslobodilačke borbe i revolucije SR Srbije 1941-1945*. Beograd: EKSPORT PRES, 1981.

Preporuke medjurepubličkog savetovanja o problemima zaštite i podizanje spomenika revolucije. Beograd: Savez udruženja boraca NOR Jugoslavije, 1969.

STAMENKOVIĆ, Djordje. *Spomen-park Bujanj, Niš*. Beograd: NIŠRO Turistička štampa, 1981.

STOJANOVIĆ, Bratislav. *Konkurs za idejno rešenje spomenika kosmajskom partizanskom odred*. *Urbanizam Beograda*. Beograd: Urbanistički zavod grada Beograda, 1969, (5).

Sekundárni prameny

ASSMANN, Aleida. *Prostory vzpomínání: Podoby a proměny kulturní paměti*. Praha: Univerzita Karlova, nakladatelství Karolinum, 2018. ISBN 978-80-246-3433-3.

ASSMANN, Aleida. Canon and Archive. ERLI, Astrid a Ansgar NÜNNING. *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook*. Berlin/Boston: De Gruyter, Inc., 2008. ISBN 978-3-11-020726-2.

BELLAH, Robert N. *Civil Religion in America*. Daedalus. The MIT Press, 1967, 96(1). ISSN 00115266.

BERGHOLTZ, Max. Medju rodoljubima, kupusom, svinjama i varvarima: spomenici i grobovi NOR-a 1947-1965. godine. KAMBEROVIĆ, Husnija. *60 godina od završetka Drugog svjetskog rata - kako se sjećati 1945. godine: zbornik radova*. Sarajevo: Institut za istoriju, 2006. ISBN 9958-9642-7-9.

BOGDANOVIĆ, Bogdan a Vladimir KULIĆ. *Bogdanović by Bogdanović: Yugoslav memorials through the eyes of their architect*. New York: The Museum of Modern Art, 2018. ISBN 978-1-63345-052-3.

BYFORD, Jovan. *Staro sajmište: Mesto sećanja, zaborava i sporenja*. Beograd: Beogradski centar za ljudska prava, 2011. ISBN 978-86-7202-131-8.

BYFORD, Jovan. Between Marginalization and Instrumentalization: Holocaust Memory in Serbia since the Late 1980 s. HIMKA, John-Paul a Joanna Beata MICHLIC. *Bringing the Dark Past to Light: The Reception of the Holocaust in Postcommunist Europe*. Nebraska: University of Nebraska Press, 2019. ISBN 978-0-8032-2544-2.

CALIC, Marie-Janine. *A History of Yugoslavia*. Indiana: Purdue University, 2019. ISBN 978-1-55753-838-3.

CRVENKOVIĆ, Biljana C. a Djordje STOŠIĆ. *Uloga spomenika u istoriji konstrukcije pamćenja i gradjenju kolektivnog identiteta na primerima spomeničkog nasleja jugoistoka Srbije*. Leskovački zbornik. Leskovac: Narodni muzej Leskovac, 2013, (53). ISSN 0459-1070.

CVETKOVIĆ, Ivana a Djordje STOŠIĆ. Konzervatorsko-restauratorski radovi na spomen-parku „Bubanj“ u Nišu. *Glasnik Zavoda za zaštitu spomenika kulture Niš*. Niš: Zavod za zaštitu spomenika kulture Niš, 2017, (3). ISSN 2466-328X.

DESPOTOVIĆ, Milijan. Omladinska radna akcija na Kadinjači 1978–1979. godine. In: MARKOVIĆ, Života. *Užički zbornik: Kadinjača 1941-1979: Bitka i spomen obeležje*. Užice: Narodni muzej Užice, 2019. ISSN 0350-8390.

DIZDAREVIĆ, Leila a Alma HUDOVIĆ. The lost ideology: Socialist Monuments in Bosnia. In: *Proceedings: 1st International Conference on Architecture & Urban Design*. Tirana: EPOKA Universit, 2012. ISBN 9789928-135-01-8.

DJORDJEVIĆ, Marija. Performance of Commemorating / Performing Heritage. *Glasnik Etnografskog instituta SANU*. Beograd: Etnografski institut SANU, 2017, 65(1). ISSN 0350-0861.

GARAČA, Vuk, Svetlana VUKOSAV, Milan BRADIĆ a Jelena TEPAVČEVIĆ. Planiranje, opremanje i vrednovanje spomenika NOB-a u Jugoslaviji. *Arhitektura i urbanizam*. Beograd: Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije, 2019, (49). ISSN 2217-8074.

GLIGORIJEVIĆ, Zvezdana. Iz razgovora sa akademikom Miodragom Živkovićem, autorom spomenika „Kadinjača“. In: MARKOVIĆ, Života. *Užički zbornik: Kadinjača 1941-1979: Bitka i spomen obeležje*. Užice: Narodni muzej Užice, 2019. ISSN 0350-8390.

HORVATINČIĆ, Sanja. Formalna heterogenost spomeničke skulpture i strategije sjećanja u socijalističkoj Jugoslaviji. *Anali Galerija Antuna Augustinčića*. Klanjec: Muzeji Hrvatskog zagorja – Galerija Antuna Augustinčića, 2012, 31(31). ISSN 0352-1826.

HORVATINČIĆ, Sanja. Spomenik, teritorij i medijacija ratnog sjećanja u socijalističkoj Jugoslaviji. *Život umjetnost: časopis za suvremena likovna zbivanja*. Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2015, 96(1). ISSN 1849-2207.

HORVATINČIĆ, Sanja. Povijest nemogućeg spomenika: PODIZANJE SPOMENIKA ŽRTVAMA FAŠIZMA U JAJINCIMA. *Anali Galerije Antuna Augustinčića*. Klanjec: Muzeji Hrvatskog zagorja – Galerija Antuna Augustinčića, 2015, (32-3334-35). ISSN 0352-1826.

JAUKOVIĆ, Marija. To Share or to Keep: The Afterlife of Yugoslavia's Heritage and the Contemporary Heritage Management Practices. *Croatian Political Science Review*. Zagreb: Faculty of Political Science, 2014, 51(5). ISSN 1846-8721.

JEVTOVIĆ, Aleksandra. Tourist objects of Aleksandar Djokić, an architect: national and international style characteristics. *BizInfo (Blace): Časopis iz oblasti ekonomije, menadžmenta i informatike*. Blace: Akademija strukovnih studija Južna Srbija, Odsek za poslovne studije Blace, 2018, 9(2). ISSN 2406-2324.

JOVANOVIĆ, Djokica. ... Čuo je da su Cigani streljani na Bubnju... Kultura zaborava ili Romi u Nišu u vreme II svetskog rata. CIPEK, Tihomir, Olivera MILOSAVLJEVIĆ a Sulejman BOSTO. *KULTURA SJEĆANJA 1941: povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*. Zagreb: Disput, 2008. ISBN 978-953-260-079-7.

KARGE, Heike. *Sećanje u kamenu - okamenjeno sećanje?*. Beograd: Biblioteka XX vek, 2014. ISBN 978-86-7562-116-4.

KARGE, Heike. Mediated remembrance: Local practices of remembering the Second World War in Tito's Yugoslavia. *European Review of History*. Taylor & Francis, 2009, 16(1). ISSN 1469-8293.

KIRN, Gal. Transnationalism in Reverse: From Yugoslav to Post-Yugoslav Memorial Sites. DE CESARI, Chiara a Ann RIGNEY. *Transnational Memory*. Berlin: De Gruyter, 2016. ISBN 978-3-11-035910-7.

KIRN, Gal a Robert BURGHARDT. Jugoslovenski partizanski spomenici: Između revolucionarne politike i apstraktnog modernizma. *Jugo Link: pregled postjugoslovenskih istraživanja*. Berlin: Humboldt University of Berlin, 2012, 2(1). ISSN 2193-6293.

KIRN, Gal a Robert BURGHARDT. Yugoslavian Partisan Memorials: Hybrid Memorial Architecture and Objects of Revolutionary Aesthetics. DUNN, Alec a Josh MACPHEE. *Signal: 03: A Journal of International Political Graphics & Culture*. Oakland: PM Press, 2014. ISBN 978-1-60486-362-8.

KUBIŠOVÁ, Zuzana. Kolektivní paměť a národní identita. MASLOWSKI, Nicolas a Jiří SUBRT. *Kolektivní Paměť. K Teoretickým Otázkám*. Praha: Karolinum Press, 2015. ISBN 978-80-246-2696-3.

LEBHAF, Karla. Damnatio memoriae: Memory and Identity of the (Post)Communist Croatia. *University of Bucharest Review: Cultures of Memory, Memories of Culture*. Bucharest: University of Bucharest, 2013, 3(1). ISSN 2734 – 5963.

LUKOVAC, Mia M. Uloga komemorativnih spomen-obeležja u konstrukciji kolektivnog pamćenja i društvenog identiteta. *NASLEDJE: časopis za književnost, jezik, umetnost i kulturu*. Kragujevac: Filološko-umetnički fakultet, 2012, 9(23). ISSN 1820-1768.

MANOJLOVIĆ-PINTAR, Olga. „ŠIROKA STRANA MOJA RODNAJA”: Spomenici sovjetskim vojnicima podizani u Srbiji 1944–1954. *Tokovi istorije*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2005, (1-2). ISSN 0354-6497.

MANOJLOVIĆ-PINTAR, Olga. Uprostoravanje ideologije: spomenici Drugoga svetskog rata i kreiranje kolektivnih identiteta. GRAOVAC, Igor. *Dijalog povjesničara/istoričara*. Zagreb: Friedrich Neumann Stiftung, 2008, 10(1). ISBN 953-6922-13-0.

MANOJLOVIĆ-PINTAR, Olga a Aleksandar IGNJATOVIĆ. Prostori selektovanih memorija: Staro sajmište u Beogradu i sećanje na Drugi svetski rat. CIPEK, Tihomir, Olivera MILOSAVLJEVIĆ a Sulejman BOSTO. *KULTURA SJEĆANJA 1941: povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*. Zagreb: Disput, 2008. ISBN 978-953-260-079-7.

MARKOVIĆ, Predrag J. *Trajnost i promena: društvena istorija socijalističke i postsocijalističke svakodnevice u Jugoslaviji i Srbiji*. Beograd: Službeni glasnik, 2012. ISBN 978-86-7549-645-8.

MARKOVIĆ, Života. *Užički zbornik: Kadinjača 1941-1979: Bitka i spomen obeležje*. Užice: Narodni muzej Užice, 2019. ISSN 0350-8390.

MARTINOVIĆ, Marija. EXHIBITION SPACE OF REMEMBRANCE: Rhythmanalysis of Memorial park Kragujevacki oktobar. *Serbian Arhitectural Journal*. Beograd, 2013, 5. ISSN 1821-3952.

MASLOWSKI, Nicolas. Politika paměti jako nástroj manipulace a morálky. MASLOWSKI, Nicolas. *Kolektivní Paměť. K Teoretickým Otázkám*. Praha: Karolinum Press, 2015, s. 70. ISBN 978-80-246-2696-3.

MIHAJLOV, Saša. Podizanje spomenika na Starom sajmištu i njegovo značenje – spomenik žrtvama fašističkog terora u logoru sajmište i/ili spomenik žrtvama genocida. ŽIVKOVIĆ, Nada. *Javni spomenici i spomen obeležja: kolektivno pamćenje i/ili zaborav*. Beograd: Zavod za zaštitu spomenika kulture grada Beograda, 2014. ISBN 978-86-89779-03-5.

MILOSAVLJEVIĆ, Dragiša. Memorijalni kompleks Kadinjača i njegov kulturno-istorijski značaj. MARKOVIĆ, Života. *Užički zbornik: Kadinjača 1941-1979: Bitka i spomen obeležje*. Užice: Narodni muzej Užice, 2019, (43). ISSN 0350-8390.

MOJZES, Paul. *Balkan Genocides: Holocaust and Ethnic Cleansing in the Twentieth Century*. Maryland: Rowman & Littlefield Publishers, 2011. ISBN 978-1-4422-0664-9.

MOTL, Dejan. Memorijal Donja Gradina. *Topola: časopis JU Spomen-područja Donja Gradina*. JU Spomen-područje Donja Gradina, 2016, 2(2). ISSN 2303-856X.

PERICA, Vjekoslav. *Balkan Idols: Religion and Nationalism in Yugoslav States*. Oxford: Oxford University Press, 2004. ISBN 978-0-19-517429-8.

PUTNIK, Vladana. Estetika i uloga memorijalnih parkova u Jugoslaviji na primeru spomen kompleksa „Kadinjača“. KADIJEVIĆ, Aleksandar a Milan POPADIĆ. *Prostori pamćenja: zbornik radova*. Beograd: Filozofski fakultet, 2013. ISBN 978-86-88803-33-5.

RADLE, Rena a Milovan PISSARI. *Mesta stradanja i antifašističke borbe u Beogradu 1941–44: priručnik za čitanje grada*. Beograd: Pekograf, 2013. ISBN 978-86-916435-0-8.

RIDLEY, Jasper Godwin. *Tito: životopis otcе Jugoslávie*. Liberec: Dialog, 1995.

ROMELIĆ, Živka. Slobodište – značenje i poruke. RADOJIČIĆ, Dragana a Aleksandra PAVIĆEVIĆ. *Spomen mesta-istorija sećanja*. Beograd: Etnografski institut SANU, 2009. ISBN 978-86-7587-053-1.

SINDBAEK, Tia. *Usable History?: Representations of Yugoslavia's Difficult Past from 1945 To 2002*. Aarhus: Aarhus University Press, 2012. ISBN 978-87-7934-568-3.

STIERLI, Martino. Networks and crossroads: The architecture of socialist Yugoslavia as a laboratory of globalization in the cold war. STIERLI, Martino a Vladimir KULIĆ. *Toward a concrete utopia: architecture in Yugoslavia: 1948-1980*. New York: The Museum of Modern Art, 2018. ISBN 978-1-63345-051-6.

ŠESTÁK, Miroslav, Miroslav TEJCHMAN, Ladislav HLADKÝ, Lubomíra HAVLÍKOVÁ, Ladislav HLADKÝ a Jan PELIKÁN. *Dějiny jihoslovanských zemí*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2009. ISBN 978-80-7106-375-9.

VODOPIVEC, Aleš a Rok ŽNIDARŠIČ. *Edvard Ravnikar: architect and teacher*. Wien: Springer, 2010. ISBN 978-3-211-99203-6.

VUKOVIĆ, Vladimir Z. Arhitektura sećanja – memorijali Bogdana Bogdanovića. FOLIĆ, Ljubiša. *Arhitektura hrama: projektovanje duhovnih objekata*. Beograd: Eparhijska radionica za umetničko projektovanje i oblikovanje, 2013. ISBN 978-86-911155-6-2.

ZINGANEL, Michael. Unexpected Side Effects: Indirect Benefits of International Mass Tourism on Croatia's Adriatic Coast. MORAVÁNSZKY, Ákos, Judith HOPFENGÄRTNER a Karl KEGLER. *Re-Humanizing Architecture: New Forms of Community, 1950-1970*. Basel: Birkhauser, 2016. ISBN 978-3-0356-1015-4.

ŽARKOVIĆ, Nenad. *Spomen-park Jajinci*. Beograd: Zavod za zaštitu spomenika kulture grada Beograda, 2010. ISBN 978-86-81157-49-7.

ŽUPANČIĆ, Katarina-Kaja a Mihael PULJIĆ. Turizam u Jugoslaviji 1970-ih. *Rostra*. Zadar: Studentski zbor Sveučilišta u Zadru, 2017, 8(8). ISSN 2459-7716.

Akademické práce

DJURIĆ, Iskra. *Memorials without memory: Bogdan Bogdanović and Yugoslav memorial architecture in the changed social and political context*. Rome, 2015. Disertační práce. University of Rome.

HORVATINČIĆ, Sanja. *Spomenici iz razdoblja socijalizma u Hrvatskoj: prijedlog tipologije*. Zadar, 2017. Disertační práce. Sveučilište u Zadru.

KULIĆ, Vladimir. *Land of the In-between: modern architecture and the state in socialist Yugoslavia 1945-1965*. Austin, 2009. Disertační práce. The University of Texas at Austin.

STEVANOVIĆ, Nina. *Architectural Heritage of Yugoslav-Socialist Character: Ideology, Memory and Identity*. Barcelona, 2017. Disertační práce. Universidad Politecnica de Catalunya.

Internetové zdroje

<http://www.spomenpark.rs/rs/spomenici-u-memorijalnom-prostoru> dne 2.5.2020

<https://www.rtk.rs/86262/vidovdansko-secanje-na-svecanosti-slobode/> dne 20.5.2020

<http://www.jusp-jasenovac.hr/default.aspx?sid=7619> dne 23.10.2020

Novinové zdroje

Československá kinematografie ve světle zahraničního tisku. Praha 1970.

Seznam obrázků

Obrázek 1: Pomník na Batině	89
Obrázek 2: Pomník na kopci Iriški venac	89
Obrázek 3: Pomník na kopci Iriški venac	90
Obrázek 4: Pomník na židovském hřbitově, Bělehrad	90
Obrázek 5: Pomník na židovském hřbitově, Bělehrad	91
Obrázek 6: Memoriální komplex Kampor	91
Obrázek 7: Memoriální komplex Begunje	92
Obrázek 8: Pomník Jasenovac	92
Obrázek 9: Donja Gradina – Topol Hrůzy	93
Obrázek 10: Jajinci	93
Obrázek 11: Sajmište	94
Obrázek 12: Sajmište	94
Obrázek 13: Bubanj	95
Obrázek 14: Bubanj	95
Obrázek 15: Bubanj – ukázka průvodce po komplexu a po městě	96
Obrázek 16: Kragujevački Oktobar/Šumarice	96
Obrázek 17: Kragujevački Oktobar/Šumarice	97
Obrázek 18: Slobodište	97
Obrázek 19: Kosmaj	98
Obrázek 20: Kosmaj – návrh pomníku	98
Obrázek 21: Kadinjača – původní pomník	99
Obrázek 22: Kadinjača	99
Obrázek 23: Kadinjača	100

Obrazová příloha

Obrázek 1: Pomník na Batině
(fotografie z knihy ZDUNIČ, Drago. *Revolucionarno kiparstvo*. Zagreb: SPEKTAR, 1977, s. 103-104.)

Obrázek 2: Pomník na kopci Iriški venac
(fotografie Markéta Chlebovská, 2018)

*Obrázek 3: Pomník na kopci Iriški venac
(fotografie Markéta Chlebovská, 2018)*

*Obrázek 4: Pomník na židovském hřbitově, Bělehrad
(fotografie Markéta Chlebovská, 2020)*

Obrázek 5: Pomník na židovském hřbitově, Bělehrad
(fotografie Markéta Chlebovská, 2020)

Obrázek 6: Memoriální komplex Kampor
(fotografie z knihy VODOPIVEC, Aleš a Rok ŽNIDARŠIČ. Edvard Ravnikar: architect and teacher. Wien: Springer, 2010, s. 106. ISBN 978-3-211-99203-6.)

Obrázek 7: Memoriální komplex Begunje
(fotografie z knihy *VODOPIVEC, Aleš a Rok ŽNIDARŠIČ. Edvard Ravnikar: architect and teacher. Wien: Springer, 2010, s. 100. ISBN 978-3-211-99203-6.*)

Obrázek 8: Pomník Jasenovac
(fotografie Markéta Chlebovská, 2018)

Obrázek 9: Donja Gradina – Topol Hrůzy
(Topola Užasa, fotografie z katalogu TULEKOVIĆ, Tanja; MOTL. Dejan Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945. JU Spomen područje Donja Gradina: Donja Gradina, 2020, s. 58. ISSN 2303-744X.)

Obrázek 10: Jajinci
(zdroj <https://mapio.net/pic/p-32458244/> dne 15.3.2021)

*Obrázek 11: Sajmište
(fotografie Markéta Chlebovská, 2016)*

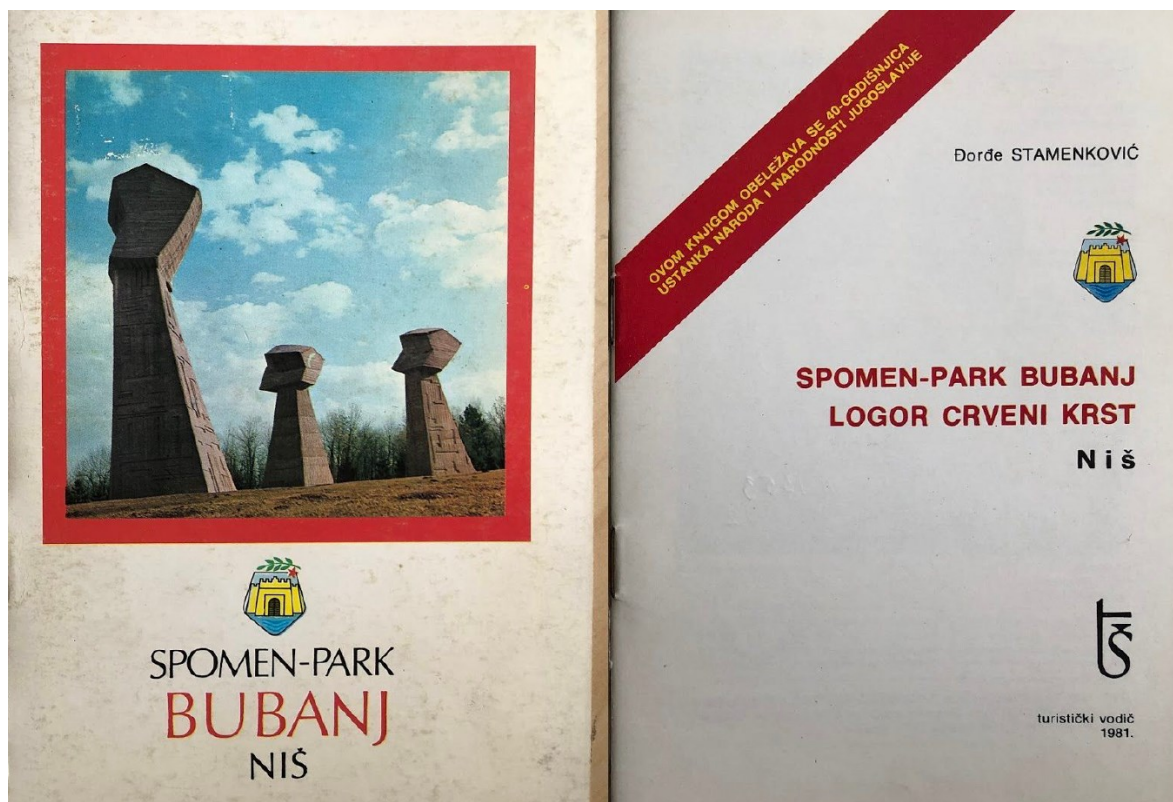
*Obrázek 12: Sajmište
(fotografie Markéta Chlebovská, 2016)*

Obrázek 13: Bubanj
(fotografie Markéta Chlebovská, 2016)

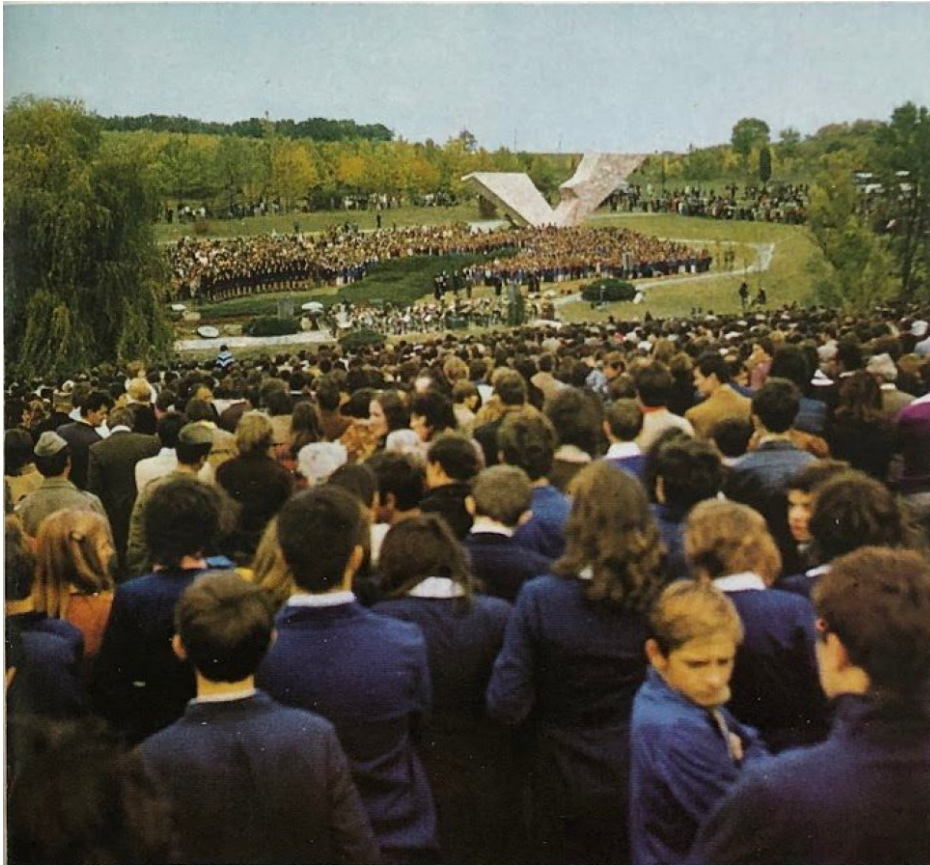
Obrázek 14: Bubanj
21.10.1968 (zdroj <https://www.juznevesti.com/Drushtvo/Gde-je-bio-i-cemu-se-divio-Tito-u-Nisu.sr.html> dne 15.3.2021)

Obrázek 15: Bubanj – ukázka průvodce po komplexu a po městě
(STAMENKOVIĆ, Djordje. Spomen-park Bubanj, Niš. Beograd: NIŠRO Turistička štampa, 1981.)

Obrázek 16: Kragujevački Oktobar/Šumarice
(fotografie Markéta Chlebovská, 2018)

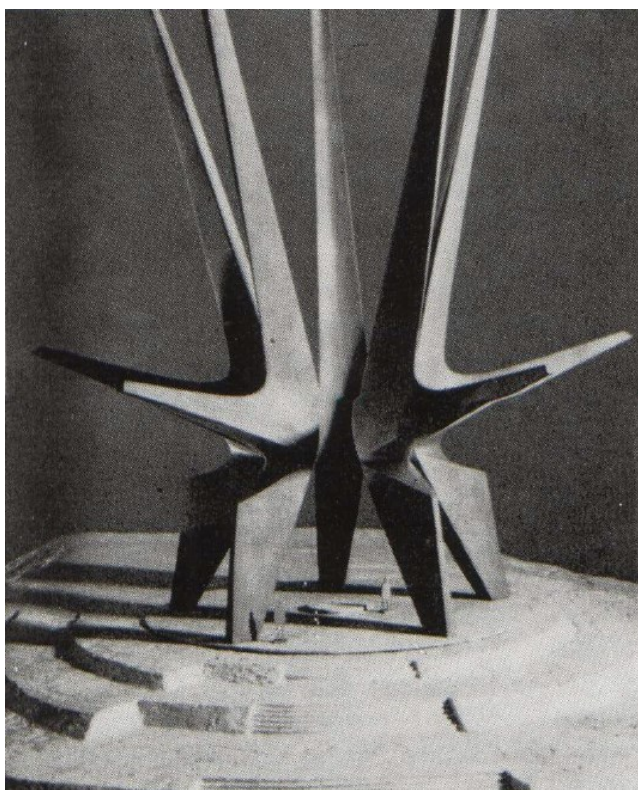
Obrázek 17: Kragujevački Oktobar/Šumarice
 (fotografie z knihy JOKIĆ, Gojko. Spomen-park Kragujevački oktobar. Beograd: NIP „Turistička štampa“, 1977, s. 3.)

Obrázek 18: Slobodište
 (fotografie z knihy BAJIĆ, Miloš. Jugoslavija: spomenici revoluciji. Beograd: SUBNOR Jugoslavije, 1968, s. 202-203)

*Obrázek 19: Kosmaj
(fotografie Markéta Chlebovská 2018)*

*Obrázek 20: Kosmaj – návrh pomníku
(fotografie z časopisu STOJANOVIĆ, Bratislav. Konkurs za idejno rešenje spomenika kosmajskom partizanskom odredu. Urbanizam Beograda. Beograd: Urbanistički zavod grada Beograda, 1969, (5), s. 24.)*

Obrázek 21: Kadinjača – původní pomník
(fotografie z knihy BAJIĆ, Miloš. Jugoslavija: spomenici revoluciji. Beograd: SUBNOR Jugoslavije, 1968, s. 144.)

Obrázek 22: Kadinjača
(fotografie z knihy JOKIĆ, Gojko. Jugoslavija: Spomenici revolucije: Turistički vodič. Beograd: Turistička štampa, 1986, s. 353.)

Obrázek 23: Kadinjača
(fotografie z knihy POPOVIĆ-ZUMA, Razumenka. Spomenici narodnooslobodilačke borbe i revolucije SR Srbije 1941-1945.
Beograd: EKSPORT PRES, 1981, s. 195.)

Obrazová příloha – bibliografie

BAJIĆ, Miloš. *Jugoslavija: spomenici revoluciji*. Beograd: SUBNOR Jugoslavije, 1968.

JOKIĆ, Gojko. *Jugoslavija: Spomenici revolucije: Turistički vodič*. Beograd: Turistička štampa, 1986.

JOKIĆ, Gojko. *Spomen-park Kragujevački oktobar*. Beograd: NIP „Turistička štampa“, 1977.

POPOVIĆ-ZUMA, Razumenka. *Spomenici narodnooslobodilačke borbe i revolucije SR Srbije 1941-1945*. Beograd: EKSPORT PRES, 1981.

STAMENKOVIĆ, Djordje. *Spomen-park Bubanj, Niš*. Beograd: NIŠRO Turistička štampa, 1981.

STOJANOVIĆ, Bratislav. Konkurs za idejno rešenje spomenika kosmajskom partizanskom odred. *Urbanizam Beograda*. Beograd: Urbanistički zavod grada Beograda, 1969, (5).

TULEKOVIĆ, Tanja; MOTL. Dejan *Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945*. JU Spomen područje Donja Gradina: Donja Gradina, 2020, s. 58. ISSN 2303-744X.

VODOPIVEC, Aleš a Rok ŽNIDARŠIČ. Edvard Ravnikar: architect and teacher. Wien: Springer, 2010. ISBN 978-3-211-99203-6.

ZDUNIĆ, Drago. *Revolucionarno kiparstvo*. Zagreb: SPEKTAR, 1977.

<https://www.juznevesti.com/Drushtvo/Gde-je-bio-i-cemu-se-divio-Tito-u-Nisu.sr.html> dne 15.3.2021

<https://mapio.net/pic/p-32458244/> dne 15.3.2021